

20. 408

Ն Օ Թ Ե Ր

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԷՆ

ԹԱԻՇԱՆՃԵԱՆԻ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԱՐՁՈՒԵԱՆ ԽՐՐԱԿԻ ԶԱՐԱՇԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՆՔԵՐԻՆ Ա. ԳՐԿԵՐԻ

ԽՈՒՄԻ ՄԸ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

ԶԱՆԱԶԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՊՍԿԱՆՈՂ

329-14

G-84

1613

1907—1908

9.14
-84

75 JAN 2010

Printed in Turkey

05 FEB 2007

Ն Օ Թ Ե Ր

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԷՆ

ԹԱԻՇԱՆՃԵԱՆԻ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԱՐԶՈՒԵԱՆ ԽՐԲԱԿԻ ԶԱՐԱՇԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

Հաւաքեցին ու գրեցին

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

ԶԱՆԱԶԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏԿԱՆՈՂ

8617

1907—1908

Printed in Turkey

Բովանդակութիւն

Նպասակ. — Աւթասանոքիւն. — Չօղանեանի
 խոսովանակները. — Բագսրոքիւն. — Կա-
 ռեար Նանակ մը. — Բաց ևանակ Վեր.
 Հնչակեան Վարչութեան. — Վարս-
 գոյրի ետիւն. — Արգունեան Սուր-
 բանի անակնք. — Տօղանսրահ
 նարագործներու փաստա-
 քանի անոք. — Վեր-
 ջիւն քան :

664
40

« Վերակազմեալ » մակդիրով մը Հնչակեանութեան, Հայ Յեղափոխութեան գործունէութիւնը եւ Հայութեան անունը պղծող, տառապող հայ ժողովրդի շահերը ոտնակոխ ընող, հերոսական մահով ինկած քաջամարտիկ հայ կտրիճներու յիշատակը անպատուող՝ Հայ Յեղափոխութեան Դաւաճան Ոճրագործներու գործած տառամներուն առաջին անգամը չէ՝ որ ականատես կ'ըլլանք, սակայն մեզի կը թուի որ Թաւ- շանճեանի արիւնոթաթաւ դիակին առջեւ հայ ժողովուրդը հիասթափուելու աւելի՛ տրամադիր կերեւնայ՝ քան ատկէ առաջ Սազունիներու, Սապահ-Գիւլեաններու, Արփիար- եաններու, Ունճեաններու եւ այլոց դէմ լարուած ոճրա- գործական փորձերու ու գործողութեանց պահուն։

Բայց հակառակ հայ ժողովրդի այս նպատաւոր տրամա- դրութիւններուն, մենք նկատեցինք որ հայ մամուլի մէջ այս առթիւ երեւցած բոլոր գրութիւնները՝ իրենց կծու եւ արդար քննադատութիւններով հանդերձ՝ հեռու են էական, անհրաժեշտ եւ նախնական պէտքը լրացնելէ։ Հայ մամուլի մէջ երեւցած բոլոր յօդուածները կը բաւականան իրենց ցատումը յայտնելով՝ կամ՝ Մարդուկէսեանի, Սուրէն Սու- րէնեանի եւ Ամերիկա գտնուող մէկ քանի Վերակազմեալ դաւաճան ոճրագործներու ձերբակալումը եւ այդ անցքերու շուրջը դարձող մանրամասնութիւնները տեղեկագրելով միայն։

Մարդուկէսեանի մը, Սուրէն Սուրէնեանի մը եւ ուրիշնե- րու ձերբակալութեան մանրամասնութիւններէն, Թաւշան- ճեանի թաղման կամ հոգեհանգստի պարագաներէն աւելի հետաքրքրականը կայ, այն է Վերակազմեալ ոճրագործներու իսկական պետերը գիմակաղերձ ընելու քննութիւնը։ Եթէ հայ մամուլը մինչեւ այսօր չ'անդրադարձաւ այդ քննու- թեանը՝ թերեւս հարկ եղած տեղեկութիւններէն զուրկ ըլ- լալուն համար է։

Մեր նպատակն ու սեր ձգտումն է լրացնել այս պակասը։

Այս պակասը լրացնելու համար մեր ձեռքին տակ եղած փաստերը, ենթադրական եւ հետեւողական, բաւական չէին այս խնդրոյն լուրջ ուսումնասիրութեանը, անհրաժեշտ էր աւելի որոշ, աւելի զրական, աւելի ճշգրիտ աղբիւրներու դիմել :

Երկու տարի առաջ, 1905ին, պ. Ա. Ղումրուեանց իր « Ասպարէզ » ի Բ. հատորի կողքին վրայ կը հրատարակէր յայտարարութիւնը « Դաւաճան Ոճրագործները » տիտղոսով աշխատութեան մը, թուելով նաեւ անոր պարունակութիւնը : Նկատելով անոնց կարեւորութիւնը ջանացինք ձեռք անցնել զանոնք :

Ուստի մեր ընկերներէն մին տեսակցութիւն մ'ունենալով պ. Ղումրուեանցի հետ իր կարծիքն հարցոցած է Թաւշանճեանի սպանութեան մասին . պ. Ղումրուեանց հետեւեալ կերպով պատասխանած է մեր ընկերոջ՝ որ կարեւոր կը համարինք յիշել այստեղ :

ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ

« Բայց Թաւշանճեանի եւ ուրիշներու սպանութեան վերջին արձակողները Ամերիկայի հողին վրայ չէ՛ որ կը գտնուին եւ այդ սուլթանական խողխողիչ հրաման արձակողները ո՛չ ալ Պոլսոյ մթնոլորտին մէջ է որ կ'ապրին՝ որքան որ իրենց մահով ճիշդ Պոլսոյ նամակատունն չենլէն է որ կ'ուղարկուի իրենց զոհերուն : Գիտցած եղէ՛ք որ այդ հրէշները ինքզինքնին աւելի ապահով խոռոչներու մէջ են թաքցուցած :

« Ես կրնայի ապացուցանել, եւ ապացուցանել գորեղ եւ հրապարակաւ փաստելով որ այդ « Վերակազմեալ » մակդիրը կրող հայ յեղափոխութեան դաւաճան ոճրագործները, ուրիշ անգամներ ալ նոյն իսկ Փարիզի մէջ թխելով վճիռներ, հրամաններ Պոլսոյ նամակատուններէն հնչող զանոնք կամ ուղղած իրենց զոհերուն թաւշանճեանի պարագան ալ նոյնը կը ներկայացնէ ասկէ առաջ եղածներուն՝ քանի որ Արշակ Զօպանեանի հիացած (եւ հիմնած . . .) գաղտնի ընկերութեան չարագործութիւններու առջեւ կը գտնուիք (տես Անահիտ 1899 երես 319) եւ քանի որ Գեղամ Պարսամեան եւ Արշակ Զօպանեան երկու սեւ հոգիներն են որ գծած են այս ճամբան 1903էն 1904 ձմեռուան Փարիզ ուր Քլօզէլ Զօպանեանի գրասենեակը, որ լա Պոլսէն Զօպանեանի բնակարանը, որ

« Նօթր-Տամ տը Լօռէթ թ. 17՝ Օթէլ տը Ֆրանս է տ'Ալպը, « ուր Ռիշիլիէօ Օթէլ, N. 63, եւն եւն. հաւաքուած վեր. « Հնչակեան ընդհ. ժողովներու նիստերուն նախագահելով, « ուր կրցած են իրենք մութին մէջ պահուած, Ամերիկայէն եկած խեղճ աղոց ընդունիլ տալ իրենց ստորհոյի « գաղափարներուն գործադրութիւնը՝ առաջ նետելով Ալեք. « սան Արզուեանի սիփիլիսիք եւ ջլախառուոր անձը՝ ու անոր « օգնական ընտրել տալով Սուրէնեան, Գրիգորեան, Շահ- « րիմանեան, Մարգուկէսեան եւն, տխմար գործիքները, « . . . Արզուեանի անցեալը բաւական է իրեն վրայ « հրացողներու եւ իրեն հետեւողներու արժանիքը պատ- « կերացնել՝ ինչ որ կրնան զայն տեսնել իր ընկեր եւ փո- « խաղարձարար իրարու սիրելի եւ պաշտելի Զօպանեանէն « գրուած Անահիտի յօդուածներուն մէջ . »

Մեր ընկերը լսելով պ. Ղումրուեանցի այս մասնաւոր յայտարարութիւնը որ ինքնին սոսկացուցիչ ամբաստանութիւն մ'էր՝ մեզի հաղորդեց ճշգրտօրէն, Գիտահետեւով անոր կարեւորութիւնը, առանց նկատի առնելու որ այն մասնաւոր խօսակցութեան մը մէջ անցած եւ հրատարակուելու սահմանուած չէր, կը հրատարակենք զայն իբրեւ օդակար յայտնութիւն մը, կ'արտասուենք նաեւ Զօպանեանի այն գրածները ինչ որ Ղումրուեանց իր խօսակցութեանը մէջ մատնանիչ ըրած էր, ուր Զօպանեան ինքն իր բերնով եւ իր գրչով իր ու Արզուեանի յարաբերութիւնները, իր « Վերակազմեալ » ըլլալը կը մատնէր միամտաբար :

Ահաւասիկ Զօպանեանի այդ յօդուածները.

ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔՆԵՐԸ

« Մեր յեղափոխականներու գործունէութեանը մէջ, ուր ամէն բան միշտ առաջուց փողով ու թմբուկով ծանուցուած է, առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնուի մարմին մը որ կազմակերպուած է ստուերի մէջ, կը գործէ առանց աղմուկի, առանց լրագրական պոռոտախօսութիւններու (բայց այս ըւտդ ի՞նչ է, սրբնգահարութիւն ուր մի, հէ՛ Զօպան . . .) եւ տարիի մը չափ ատեն գործունէութիւն մը կ'ունենայ, ամենալուրջ պայմաններու մէջ (') առանց որ ու եւ է մէկը զայն իմանայ. եւ զայն կը հրապարակէ միմիայն այն վայրկեանին որ հարկաւոր էր հրապարակել . . . ոչ մէկ ծանօթութիւն չունինք այս գործիչ մարմնոյն

վրայ, գոհունակութեամբ մատնանիլ կ'ընենք այս մէկ քանի « յատկութիւնները », որոնք հազուադէպ եղած են մեր մինչեւ հիմակուան գործունէութեան մէջ, ճշմարիտ գաղանի ընկերութիւն մըն է որ ունինք գիմացնիս, ինչպէս կը բաղձայինք որ ըլլային հայ յեղափոխական գործիչ մարմինները:

Անահիտ, 1899, թ. 9-10, էրես 319

Չօպանեան քաջութիւնը չէ ունեցած եւ թերեւս մասնաւոր նկատումներով չէ ստորագրած այս յօդուածին տակ, բայց տարեկան նիւթերու բովանդակութեան ցանկին իր գրածներու շարքին մէջ դասած է զայն: Առ այժմ այսքան ըսենք. — հակառակ որ Չօպանեան կը գրէ թէ « Ոյ մեկ ծանօթութիւն չունիմք այս գործունէ մարմնին », մենք դրական եւ որոշ ապացոյցներ ունինք որ ինքն է այդ անունը կրող ընկերութեան գաղափարը յղացած, գործնէութիւնը կազմակերպած, եւ որոյ անդամներն են վերակազմեալ վարչութիւնը ձեռքերն պիտի առնէին Արփարեանը վախճանելով Արզուեանի եւ Չարեհ Քոչեանի բռնաբռնութիւնն...

Ահաւասիկ Չօպանեանի Արզուեանի նուիրած յօդուածը:

« Եւրոպական թերթերը ծանուցին Ալեքսան Արզուեանի (Վահէ) արձակումը Պոլսոյ բանտէն ուր գրեթէ երեք ամսէ ի վեր փակուած կը մնար: Ամերիկեան եւ Ֆրանսական դեսպանատան ջանքերուն վրայ, Դուռը զայն ազատ է թողեր, պայմանով որ իսկոյն տաճկական հողէն դուրս ելլէ:

« Անոնք որ Արզուեանը մօտէն կը ճանչնան, անհուն ուրախութիւնով մը պիտի հրճուին իր ազատմանը լուրն իմանալով: Բայց իրենց ուրախութեան չափ մեծ եղած պիտի ըլլայ զգուանքը զոր զգացած են անշուշտ հայ մամուլին մէջ տեսնելով գարշելի զրպարտութիւններ զոր անարդ ձեռքեր սահեցուցին այդ սքանչելի գործիչին դէմ այն միջոցին իսկ ուր բանտին խորը, կեանքը վտանգէր մէջ, կը տառապէր ան:

« Հիմա վտանգը անցած է եւ լուծեան պարտքը որ իր բարեկամներուն վրայ կը ծանրանար, ցորչափ իր բանտարկութիւնը տեսէր, գոյութիւն չունի ալիւս կրնամ ուրեմն երկու բառով բացատրել հիմա այն պատճառները որոնք Արզուեանի ձերբակալման լուրը շատ մեծ դժբաղդութեան մը ձեւովը ներկայացուցին զինքը ճանչցող հայերուն ինչպէս եւ իրեն համակրող Եւրոպացիներուն: Այս բանը կ'ընեմ,

ոչ թէ սիրուած ու հիացուած բարեկամի մը ներքողեանը հիւսելու համար, (լուծեան մէջ գործել սիրող, ամէն ոէքլամէ փախչող իր բնաւորութեանը անախորժ պիտի ըլլար ատի, եւ արդէն իրեն պէս լայն ու հռանկատ մաքով գործիչի մը գէշ ծառայութիւն մը մատուցանել պիտի ըլլար տարածում ու անպէտ կենսագրականներ քանդակելը), այս բանը կ'ընեմ՝ զլիաւորաբար ցոյց տալու համար թէ ո՞ր աստիճան հրէշային էր վարմունքը զոր ունեցան այն անձերը որ իրենց զրպարտամոլութեան ախտը կրցան առաջ տանիլ մինչեւ Արզուեան մը անուանարկել փորձելու անամօթութիւնը:

« Ալեքսան Արզուեան, նախկին աշակերտ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանին՝ ամենէն անձնուէր, ամենէն քաջասիրտ եւ ամենէն անկեղծ ու անհաստատելի գործիչներէն մին եղաւ Պոլսոյ 95-96 յեղափոխական շարժումներուն: Որոնց մէջ ընդհանուր ծրագրի եւ կազմակերպութեան թերութիւնները մեծ են եղած, բայց ուր, մեր միտքերէն ու հպարտութեանը համար, Արզուեանի պէս երկաթէ զինուորներու բղիթիւ տեսանք մեր ժողովրդի ծոցէն »

Աւելորդ կը նկատենք մանրամասն յիշել Չօպանեանի իր ընկեր Արզուեանին ըրած ոէքլամները, գէթ հոս համառօտենք:

Ա. Չօպանեան Արզուեանի հերոսութիւնը կը պատմէ, յետոյ բանտարկուիլը եւ հակառակ անոր թուրք կառավարութեան աչքին սոսկալի մէկը ըլլալուն իր քի Ֆրանսական դեսպանատան միջոցաւ ազատուիլը: Չօպանեան կը պատմէ իր ընկեր Արզուեանի Զէյթունի համար ըրած ջանքերը, բայց Զէյթունի օգոսին հաւաքուած զրամէն կ'ըսէ թէ Արզուեանը բնաւ չէ կերած այլ ամբողջը Նազարբեկեանն է կերած:

Չօպանեան հնչակեանութիւնը քանդելու « գնահատելի » գործն ալ Արզուեանին կը վերագրէ...

« Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղէն պատգամաւոր ընտրուեցաւ եւ Հնչակեան կեդրոնը երկպառակտելու գնահատելի գործն ալ իրեն կը պարտինք... (ո՞վ, հայերը թէ սուրբ թանն եւ իր գործիքները...)»

Այս բոլորէն յետոյ յիշենք Չօպանեանի սա տողերը բառ առ բառ.

« Թէպէտ « շատ գէշ նշանակուած էր » Պոլսոյ ոստիկանութեան տեսարակին մէջ եւ թէպէտ իրեն խստիւ արգիւրուած

էր ոտք կոխել Պոլիս ուրկէ ծածուկ գուրս ելած էր, երկու անգամ մտաւ հոն գաղտնի, ասոր համար գիմելով ամենէն վիպասանական միջոցներուն . . . (բայց որպէսի՞նչ) . . .

« Վերջին երկու տարիները, Արզուեան Բարեղ ապրեցաւ, Այդ միջոցին տեղի ունեցան բանակցութիւնները սուլթանին ու « հայ յեղափոխական կեդրոնական քոմիթէին » միջեւ . . . անոնք որ հիմա ելեր են տխուրօրէն հեղեղու այդ « Հայ յեղ. կեդր. քոմիթէն » եւ անոր բանակցութիւնները, պիտի օրմը գիտնան թէ այդ մարմինը կազմուած էր հնչակեան գործիչներու եւ անկախ հայրենասէրներու խմբակէ մը, որ իր ճիւղաւորումներն ունէր Պոլիս եւ հայրենիքի մէկ քանի կարեւոր կեդրոններու մէջ » 1)

« Սա կրնանք առ այժմ յիշել որ սուլթանը այդ « յեղ. կեդր. քոմիթէին » ինչ ըլլալուն վրայ գաղափար մը ունենալ փափաքելով ցանկացած էր գիտնալ թէ ո՞վ են անոր գլուխը դառնող անձերը, Արզուեան իր անունը հաղորդեց միայն, եւ ասի բաւեց որպէսզի սուլթանը անագին կարեւորութիւն տար այդ մարմնին 2). Բանակցութեանց միջոցով եղաւ, ո՛չ թէ ողորմելի Պիւլպիւլեան մը (ինչպէս կարգ մը ապուշներ հիմա ելեր կը գրեն մէկ քանի թերթերու մէջ) այլ նոյն ինքն Բարեղի Օսմ. ղեսպանը Միւնիքի պէյ :

« Իր (Արզուեանի) բաղձանքը « վտանգի մէջ ապրելն » էր . իր բաղձանքը կօխին արեւելութիւնները վերստին ճանչնալն էր, կօխին՝ ո՛ր եւ է ձեռով 3), Ու տնդոտ երկայն գիշերներու մէջ, վերջնական, վճռական պայքարին ծրագիրները կը հիւսուէին իրեն ու իր մէկ քանի ընկերներու միջեւ : Օր մըն ալ որոշեց մեկնել, Մեկնեցաւ, համաձայնելով վերակազմեալ Հնչակեան ընկերութեան հետ մասնաւոր-ծրագրով մը : »

« Զերբակալուեցաւ . . . (խաչուեցաւ եւ Ամերիկայի մէջ « յարեալ . . .) ու Քրանսական եւ ամերիկեան գեսպանները « յաջողեցան ազատել զանի, »

1) Ուրեմն Զօպանեան սուտ կ'ըսէր իր նախորդ յօդուածով թէ անտեղեակ էր այդ ընկերութեանն :

Զօպանեանի յօդուածները քննող մը յաճախ կը հանդիպի անոր սուտերուն, առաջին կարգի տիպիկան ստախոսի մը հետ է որ գործ ունինք, — եթէ միայն ստախոս մը ըլլար . . .

2) Ո՛չ, Զօպանեան դարձեալ կը խաթարէ, փոխանակ գրելուն « ասի բաւեց որ սուլթանը անագին կարեւորութիւն եւ վստահութիւն տար այդ մարմնին եւ անոր 700 լիրա ուղարկէր :

3) Կոռլին՝ նոյնիսկ եղբայրասպան երկպառակտուածներով :

« . . . Ահա ասիկա այն անձը, որուն վրայ գտնուեցան « հայեր որ մուր քսել համարձակեցան » : »

Անանիս Բ. տարի, 1900 յուլիս, թիւ Բ. երես 241-247, ստորագրուած Ա. Զօպանեանէ :

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Զօպանեանի ընդարձակ յօդուածէն այսքանը կը բաւէ ապուշ չեղողի մը համար, ո՛չ միայն հասկնալ որ Զօպանեան վերակազմեալ մըն է, Արզուեանի մը ընկերը, այլ եւ այն որ ինքն իսկ է Արզուեանը վարող ուղեղը, խելքը, ուրիշ խօսքով վերակազմեալներու գործունէութեան մէջ Զօպանեան մտքի գործիչն է իսկ Արզուեան գործադրողը :

Բայց թողնով այս որքա՞ն միամիտ ենք եղած որ մինչեւ այսօր չենք մտածած սա պարզ հարցը տալ ինքզինքնուս. թէ ի՞նչպէս կարելի է որ սուլթանը օտար տէրութիւններու ազդեցութեան տակ 1895ին ազատ արձակէ իր հպատակ եւ ըմբոստացող Արզուեանը որմէ սակայն անաւոր կերպով կը սոսկայ — Զօպանեանի խօսքերով — եւ այդ պարունը Պոլիս կը մնայ, կը գործէ, Զէյթունի համար դրամ կը հաւաքէ (որ սակայն Զէյթուն չուղարկեր, բայց Նազարէէ կը կ'ուտէ*), . . .) որ յետոյ Պոլսէն կը փախչի, որ երկու անգամ Պոլիս կը մտնէ, իբրեւ « հայ յեղ. կեդր. քոմիթէի անդամ » որ Միւնիքի եւ Նուրի պէյերու հետ կը բանակցի Ներսիսի մէջ եւ որոշեց 700 օսմ. ոսկի կ'առնէ ու կը ծախսեն Զօպանեան, Պարսամեան, (ինչ որ Զօպանեան կը մոռնայ յիշել եւ որ այնքան ալ կարեւոր չէ. . . եւ որ՝ ամենէն անհասկնալին է՝ Արզուեան անունով եւ ամերիկեան քաղաքացիի անցադրով Փարիզի օսմ. ղեսպանատնէն անցադիրը հաստատել տալով, կը յաջողի Պոլիս մտնել . . . « Ծրագրով մը որ եթէ իրագործուէր Արզուեանի անունը (ըստ Զօպանեանի) մարդկութեան մեծագոյն բարերարներուն կարգը դասուելու արժանի պիտի կացուցանէր » . . .

*) Պէտք է գիտնալ որ Զօպանեանի այս գրածները կը պատկանի Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղի գործունէութեան այն փուլին, երբ Նազըմ փաշան Պոլսոյ օստիկանութեան նախարարը նախապէս կը տեղեկանար հնչակեանց ընկելքը, եւ սա ինքնին կը թացատրութիւն մի քանի տեղեկութիւնով :

Չօպանեանը կրնար այսպէս ըսել, մանաւանդ այնպիսի պարագաներու մէջ որ իրեն ալ թուրք դեսպանատան շուրջը սլքտալը մեղադրողներ կային, բայց մենք, մենք իրաւունք չունէինք սա եղբակացութեան գալ այդ օրերուն իսկ թէ — այս բոլոր « վիպասանական միջոցները », ինչպէս կ'ըսէ Չօպանեան, հայութեան աչքը թող փչելու համար էր, եւ Արզուեան, Չօպանեան ու Պարսամեան սուլթանի մարդիկն են*) ու այս բոլոր բանտարկութիւնները, ազատութիւնը հայութեան աչքը թող փչել է . . .

Արզուեանի Պոլսոյ բանտը գտնուած միջոցին, Օոռօի մէջ հրատարակուած յօդուած մը կ'ըսէ թէ « երբ Արզուեանի իւր-թե նշանածը կ'երթայ Փրանսական դեսպանատունը խնդրելու որ իրեն եւ իր ամուսնոյն օգնեն՝ իրեն պատասխանուած է « կորի՛ր ասկէ՛ բոլ » Վ. Բիառ, աղնիւ եւ ուղղամիտ հայասէրը, ինքն ալ այդ ատենները խաբուած՝ Արզուեանին նուիրած իր մէկ յօդուածով կ'ըսէ թէ Արզուեանը ազատուած է միայն ամերիկեան կառավարութեան ջանքերու շնորհիւ : Չօպանեան իր այս յօդուածով կը հերքէ զայն ըսելով « Փրանսական դեսպանատան պաշտօնեաներն ալ բաժին ունեցած են Արզուեանի ազատութեան մէջ, բայց Օոռօի յօդուածը՝ որ Արզուեանի կ'նոջ

*) Չօպանեան-Պարսամեան-Արզուեանի կողմանէ այս հայ յեղ. կեդրոնական քոմիթէի մասին այդ ատենները ո՛չ միայն կարգ մը հայ թերթեր գրեցին, այլ եւ գերմանական, աւստրիական եւ իտալական թերթերը, ցաւ յայտնեցին որ հայ ազգը չէ կրցած նկատել եղած խաղը : Մխիթարեան միաբանութեան անդամ մը, համագործակցով Հայութիւնն ալ անպատուող այս արարքներուն համար հրատարակուած յօդուածներուն հանդէպ, գրած է իր Փարիզի մէկ բարեկամին՝ խնդրելով որ պէտք եղած տեղեկութիւնները տայ իրեն : Նոյն միջոցներուն Չօպանեան եւ Արզուեան միասին կը բնակէին ո՛րև Ռուսիոյ Բօլարի օթէլը, ասկէ զատ Արզուեան ուրիշ սենեակ մ'ունէր նաեւ ո՛րև Լաֆայէթ օթէլ Տր Նոոր ուր կը բնակէին Պարսամեանը եւ Պիւլպիւլեան : Այդ օթէլներու տոմսները ու եւ է ատեն կարող են ապացուցանել ըսածնիս, եւ միջանկիւլ ըսենք, ուրեմն Չօպանեան դարձեալ սուտ կը խօսի ըսելով թէ աղորմելի Պիւլպիւլեան մը չէ եղած իրենց եւ սուլթանին իբր-թէ միջնորդը, քանի որ միասին կը բնակէին, միասին կը խորհէին, միասին կը ձաշէին եւ

խօսքերը կը պարունակէ՝ մեզ կ'ապացուցանէ որ Փրանսական Պոլսոյ դեսպանատունը Հայերէն շատ աւելի գիտակից՝ զգացած էր եղած խաղը եւ նոյնիսկ մերժած էր պաշտպանել Փրանսացի կէնը, որուն Չօպանեան իբրեւ հայութեան ժան տ'Արքը հօշակելուն պէտք ունէր, որքան որ այն Տրմիւննէն մ'էր եւ վճարուած գործիք մը, խաղը լաւ դարձնելու համար . . .

* * *

Վերակազմեալ Ոճրագործները իրենց սկզբնական, նախածագումի օրերէն ուսումնասիրելով, մենք նկատեցինք որ անոնց հայալիս եւ սուլթանօգուտ արարքը շատ աւելի զգուշի, շատ աւելի՛ սոսկալի է եղած քան իրենց ոճրագործութիւնները, որոնք սուլթանէն թելագործուած ըլլալու են եւ սահմանուած թէ՛ գնահատելի Հայերը ջնջելու եւ թէ՛ Հայութեան անունը վարկաբեկելու՝ զարգացած եւ քաղաքակրթուած ազգերու ու ժողովուրդներու առջեւ :

Հայ յեղափոխութեան վերակազմեալ զաւաճան ոճրագործներու լրբութիւնները — բառ կը պակսի այս սրիկաները որակելու — բաւական էին որքան որ քօղարկուած միացին . մենք կը թողունք Չօպանեանը իր « արա-

փաստեր կան որ բանակցութիւնները Պիւլպիւլեանի միջոցաւ կը կատարուէին) : Առաւօտ մը Մխիթարեան վարդապետի փարիզեան բարեկամը կը ներկայանայ Պարսամեանին որ ի միջի այլոց նախ կը խոստովանի 700 ոսկին սուլթանէն ստանալին, բայց յետոյ Չօպանեան-Արզուեան խորհրդակցութեան մը յետոյ, յաջորդ օրը Արզուեանին հետ միասին իր նախորդ օրուան ըսածները կը հերքէ : Սա եղելութիւնը ժամանակին տեղեկագրուած է Վիեննա Մխիթարեան վարդապետին որ տեղեկութիւն ուղած էր, տեղեկագրողը կենդանի ըլլալով՝ կարող է հարկաւոր պարագային անձամբ ապացուցանել : Բայց մենք այս դէպքը անցողակի կը յիշենք, որովհետեւ իրականութիւնը շատ զօրեղ փաստերով եւ վկաներով ալ կարելի է ապացուցանել, քանի որ Չօպանեան ինքը սա խոստովանութիւնը կ'ընէ : « Այս բանակցութեանց միջոցին քուլխին մէջ Փրանսացի աղնիւ անձեր կային » : Եւ այդ զոնէն դիտող Փրանսացիները՝ միամտաբար եւ անկեղծօրէն իրենց յօդուածներով արդէն շատ բան են ըսած . . .

մարանութիւններուն» մէջը մնալ «ամբօխ»ին հանդէպ եւ կը յուսանք որ ա՛լ ժամանակն եկած է որ «ամբօխ»ն ինքն իսկ յայտնէ իր զայրոյթը .

Մենք իբրեւ հայ «ամբօխ»ին զաւակը մեր պարտակա- նութիւնը կը համարինք հայ ժողովուրդը գիտակից դար- ձնել իրական անցքերուն , որովհետեւ համոզուած ենք թէ հանրութեան հարազատներն անոնք են որ առանց անձնակա- նսական եւ նիւթական նկատումներու կը մատնանշեն հա- րային խաչագողները :

Հայ յեղափոխութեան վերակազմեալ դաւաճան ոճրա- գործներու եղեռնագործ ընթացքը երկու որոշ մասի կը բաժնուի , Ա. 1899 էն մինչեւ Ունձեանի մահալճիւրը եւ Բ. Ունձեանի եւ Թաւշանձեանի սպանութիւնները եւ ատոնց մէջ եղած ժամանակամիջոցի անցքերը : Երկրորդ մասը ինքնին կը լուսաբանուի առաջին մասով :

Նկատի ունենալով զայս՝ սեպտ. 5ին հրատարակչութիւնս հետեւեալ նամակն ուղարկեց պ. Ա. Ղումրուեանցին խնդրե- լով անկէ հրատարակել իր երկու տարի առաջ այս նիւթին վրայ գրուած եւ խոստացուած աշխատութիւնը , որմէ պիտի կրնանք օգտուիլ հրատարակելու համար երկրորդ մասը :

Ահաւասիկ այդ նամակի պատճէնը .

Ք . . . , 6 սեպտ. 1907

« Յարգելի Հայրենակից ,

« Անշուշտ դուք ալ բոլոր Հայերու հետ ջաւ զգացիք Թաւ- շանձեանի մահուան եւ այդ առթիւ հայութեան եւ հայ յեղափոխութեան օտար ազգերու առջեւ կրած անպատուա- րելի ազդեցութեանը համար :

« Անկասկածելի է որ վերակազմեալ ոճրագործներու արարքն է այն , Դուք , ամենէն աւելի համոզուած ըլլալու էք ասոր՝ քանի որ այդ սպանութեան առթիւ Ձեր յայտնած կարծիքը մեզի եւս հասաւ :

« Երկու տարի առաջ Ասպարեզի կողքով հրատարակեցիք ձեր ազգը Ունձագործ Դաւանանները աշխատութեան , որուն մէջ կը խոստացայիք պարզել վերակազմեալներու բոլոր շնութիւնները . — կեղծ գործիչները , — յեղափոխութիւնը շահագործողները , — « մատնիչ » , « դաւաճան » , « խաչագող » ,

« զրպարտիչ » , « ամբաստանիչ » բառերուն սահմանը . . . — ինչպէ՞ս կը շահագործեն , Պարսամեան , Արզուեան եւ գործակալութիւնը . . . — Նուրի եւ Միւնիւր պէյերու հետ բանակցութիւնը , — ինչպիսի հայ բանտարկեալներուն . — հայ յեղ. կեդր. քոմիթէն , — Արզուեանի Պոլիս մտնելու « ծրագիրը » , — Ձէյթունցի կեղծ հերոսուհու ալպոմը . — Լոնտոնի սպանութիւնները , Զուլեյքերոյ , Վենետիկի եւ Մ . Նահանգներու (Եւրիլ խօսքով Նազարեէկեանի , Արփիարեանի եւ Սապահ-Գիւլեանի) սպանութեանց փորձերը , կենդանի վկաներ , գրաւոր փաստեր , — Չարեաց Աղբիւրը . . . » եւն .

« Մենք եւ ուրիշ շատեր անհամբեր եւ իրաւացի կ'ըս- պասինք , Ձեր խոստացած հրատարակութիւնը լոյս չտեսաւ . կը կարծէ՞ք որ հիմա ժամանակը չէ այդ աշխատութիւնը հրապարակ հանելու . մենք կը ցանկայինք որ դուք ազգա- սիրաբար ձեռնարկնիդ ի գլուխ հանէիք՝ ինչ որ շատ տեսա- կէտներով կարող էր եղանակար ըլլալ եւ մտքել՝ թերեւս՝ վերակազմեալներու հայութեան եւ հայ յեղափոխութեան հասուցած անպատուութիւնը :

« Յուսալով որ պիտի հաճիք հաղորդել մեզ Ձեր տրա- մադրութիւնները , խնդրեմ յարգելի հայրենակից ընդունեցէք մեր յարգանաց անկեղծ հաւատիքը » :

Խումբ մը Հնչակեաններ

Մեր ժամանակաւոր հասցէն է

Որքան որ պ. Ղումրուեանցէ յուսալից խոստման մը պատասխանը չառինք ի մօտոյ իր հատորի իր կողմէն հրա- տարակուելուն համար , սակայն իր պատասխանը գոհացուցիչ եւ խոստմնաւոր է ապագայի համար , իսկ ներկային մէջ իր այդ նամակը թանկագին տոքիւման մըն է , ըլլալով միեւ- նոյն պարագային ցաւման , ցաւակցութեան , զայրոյթի եւ խրատի կոչ մը , բողոք մը , քարոզ մը՝ ուղղուած հայ ժո- ղովրդին եւ այդ նամակի այս բաղժակոյզմանի կարեւորու- թիւնները նկատի առնելով է որ կը հրատարակենք զայն , որքան որ այն մեզ ուղարկուած է անհատապէս եւ հրատա- րակելու արտօնութիւնը խնդրած չենք իրմէ :

Ահաւասիկ այդ նամակը նոյնութեամբ .

ԿԱՐԵՒՈՐ ՆԱՄԱԿ ՄԸ

« Յարգելի հայրենակիցներ :

« Զեք նամակը այն անակնկալ պարագաներէն մին կը ներկայացնէ, որոնք կարծէք՝ իմ կեանքիս ու գործունէութեանս հետ զուգընթաց կ'ընթանան եւ որոնք իրենց մշտական կրկնումին համար այլեւս «սովորական» : «սպասելի» եւ «ակնկալելի» կրնամ համարել :

« Առաջին անգամը չէ՛, որ երբ վատ ընթացք մը խարանելու, ոճրագործական ձեռնարկ մը մերկացնելու եւ Արդարութիւնը լուսաւորելու համար թափած ճիգերուս ի դերեւելնէն յուսաւորելու համար թափած ճիգերուս ի դերեւելնէն յուսաւորելու հետեւեալ եւ նպատակս լքած պահուն անակնկալ տեղէ մը ինծի օգնութեան ուժ կը հասնի գլուխ հանելու համար ցանկութիւններս, որոնք միշտ եղած են անշահախնդիր, անքէնակալ, հանրութեան օգտակար ըլլալու միակ եւ նուիրական նկատումով :

« Թաւաշանձեանի մահուան եւ այդ առթիւ հայութեան եւ հայ յեղափոխութեան օտար ազգերու առջեւ կրած անպատուարի ազդեցութեան համար ունեցած ցաւիս սաստկութիւնը կրնաք երեւակայել, քանի որ ես տարիներ առաջ այդ բոլոր անպատուութիւններն ու ոճիրները նախագուշակած, մատնանշած եմ : Պէտք է խոստովանիմ սակայն սա երկու պարագան :

« Տեղեկանալով պ. Թաւաշանձեանի մահը, վայրկեան մը ես ալ ունեցայ այն արդար դատողութիւնը ինչ որ պ. Արփիարեան Լուսաբերի մէջ կ'արտայայտէր ըսելով. «Անոնք որ կը զգուշացնեն հանրութիւնը, զոհերը իրենց զխուսն եկած փորձանքէն եւ չեն լսուիր, փորձանքի գալէն յետոյ, վայրկեան մը՝ անկեղծ բարեկամի զայրոյթով «լաւ եղաւ զոհերուն կ'ըսեն» : քանի որ հակառակ իրենց նախապէս զգուշացնելուն անոնք մտիկ չեն ըրած եւ փորձանքի ենթարկուած են » :

« Երկրորդ պարագան սա է, որ եթէ Թաւաշանձեանի սպանութիւնը եւ անոր յարակից պարագաները հայութեան անպատուարի եւ ցաւալի են, սակայն պէտք է նկատի առնենք որ ատոնցմէ չա՛տ աւելի ցաւալի պարագաներ կային որ տարիներէ ի վեր կրկնուած են ու կը կրկնուին եւ որ հակառակ իմ մատնանշի ընելուն, հակառակ իմ զանոնք պարզելու տրամադրութեան եւ անոնց սպեղանի ձարելու ցանկութեան, ոչ ոք լսեց եւ անոնք կը շարունակուին ու պիտի շարունակուին որքան որ չէ զամբեցուած այդ բոլոր չարեաց ազդիւրը, որ ինչպէս փաստերն ու ապացոյցներն ալ կը հաստատեն Զօպանեան-Պարսամեան կոճղի ստորոտէն

կը բղխի եւ Արդուեան-Մարտիրոս Հացագործեան ճահիճին ու ականին մէջը կը թափի...

« Թաւաշանձեանի սպանութիւնը ցաւալի եւ անպատուարի է, բայց միթէ՞ ցաւալի եւ անպատուարի չէր Լոնտոնի երեք սպանութիւնները որ տեղի ունեցան Մարտիրոս Հացագործեանի տեղորոշութեամբ 1902-903 ձմեռան Փարիզի վեր. հնչակեան ժողովէն յետոյ՝ որու մասին նոյն այդ ոճրագործները նախապէս յայտարարեցին իրենց անունը ուրիշին տալ ջանալով եւ «Ոճրագործ Դաւաճանները» գրքոյկը տպագրելով Անանիսի տպարանին մէջ, խմբագրւած Շահրիմանեան եւ Զօպանեան պարոններէն, Մխո-Շահէն եւ Գ. Զիթեան ուղղամիտ հնչակեաններու սպանութեանէն յետոյ, որոնց վերակազմաւորելու կողմէ սպանուելուն եթէ փաստեր չկան, բայց վատերու այդ ժեճեւ ընդունելն աղատելու համար զանոնք մահուան բերանը զրկելու բարոյական փաստեր եւ հետեւութիւններ չեն պակսիր :

« Թաւաշանձեանի սպանութիւնը ցաւալի է, բայց միթէ ցաւալի եւ անպատուարի չէ՞ր Արփիարեանը վենետիկի մէջ վերաւորելը որ տեղի ունեցաւ Զօպանեանի 1901 թուի Արփիարեանը վարկաբեկել ձգտող յօգուածէն, Արփիարեանը Արդուեանի եւ Գոշեանի միջոցաւ Լոնտոնի վեր. հնչակեան կեդրոնէն փախցուելէն եւ Արփիարի «Հայ-Հանդէս»-ը հրատարակելէն յետոյ : Այդ վճիռը տրուեցաւ ուրիշ Քիզէլի Զօպանեանի գրասենեակը, Պարսամեան, Զօպանեան եւ Արդուեան ստորոգի արարածներէն, այդ վճիռը զործադրելու գնաց Մարտիրոս Հացագործեանը՝ իր երեք ընկերներով, Զօպանեանի հետ շարժուալ մը գաղտնի խորհրդակցութեանէ յետոյ, որուն անտեղեակ, գնացած օրը, իր եւ իր երեք ոճրագործ ընկերներու հետ գնացի Փրօֆֆ-Գալֆանի մօտ, Զօպանեանի Օրօրը գնելու — ասի անշուշտ չէ մոռցած պ. Գալֆանի — : Վեց օր յետոյ, երբ Արփիարեանի վերաւորուելը ամէն կողմ տարածուած էր, Մարտիրոս Հացագործեան Փարիզ դարձաւ ու օրերով շարունակեց իր գաղտնի տեսակցութիւնները ղեկավար Արշակ Զօպանեանի հետ : Երբ առաւ օտ մը կասկածս ստուգելու համար Զօպանեանին ըսի «Թեքեբըրը աղէն զրած են թէ Մարտիրոս Հացագործեանի տեղորոշութեամբ է վերաւորուած Արփիարը, Զօպանեանի ստիպեց եւ ինք իրմէ ելած՝ իմ եւ ուրիշներու առջեւ (որոնցմէ մին Ռուբէն Ամիրխանեան հին Հնչակեան մը, որը այժմ Ամերիկա է կարծեմ) խնդրեց ինձմէ որ ըսեմ հակառակ պարագային՝ թէ Հացագործեանը զիս տեսնելու համար կուգար Անանիսի տպարանը եւ այն օրն ըսկ անհասցուց Մարտիրոսին :

« Թաւաշանճեանի սպանութիւնը ցաւալի է, բայց միթէ ցաւալի չէ՞ր Նաղարբէկի վերաւորութիւնը Զուրիցերիոյ մէջ, որ իր գործէն քաշուելէն յետոյ բոլորովին անիմաստ կը դառնար:

« Թաւաշանճեանի սպանութիւնը ցաւալի է, բայց միթէ ցաւալի չէ՞ր Սապահ-Գիւլեանի վերաւորութիւնը ամերիկայի մէջ, իբր թէ գաղափարներու անըմոնելի եւ անարամարտ-նելի տարբերութեանը համար:

« Թաւաշանճեանի սպանութիւնը ցաւալի է, բայց միթէ ցաւալի չէ՞ր որ Արշակ Զօպանեանի պէս մէկը արեւելեացի վեր շահագործէր հայկական խնդիրը իր անձնական շահերուն եւ Ռօշֆօր, Տօրլօ, Շարմէթան, Լոուա Պօլիօ, Տընի-Քօչէն եւն. խաւարամիտ կրօնամոլներուն Հայը իբրեւ քրիստոնեայ կրօնամոլ, եւ ազաականներուն ու սօցիալիստներուն իբրեւ աղատամիտ ներկայացնելով, ծիծաղելի դարձնէր եւ յօգուտ իրեն երիցս հանգանակութիւն բանար: . . . [1].

« Թաւաշանճեանի սպանութիւնը ցաւալի է, բայց միթէ ցա-

1) Այս ծիծաղելի ընթացքին մէկ նմոյշը տեսանք անցեալ տարի իբր-թէ հայկական երաժշտական երեկոյթի մը մէջ, ուր Տ. Կոմիտաս հայ վարդապետը եկեղեցական տարազով, վեղարով ու շուրջառով շրջապատուած կրծաբաց եւ աղօթաւոր երգչուհիներով՝ հայ երաժշտութիւնը, սէրն ու աղօթքը կը ներկայացնէր: Զօպանեանի ինքնահաւան բայց թափթփած սիրուհիները միայն « խորհրդաւոր գտած են կոյր որ դայդ եւ ջանացած են համոզել կոյր որ իրենց ամուսիններն ու իրենց շրջակայքը առաքելելով կոյր որ թէ այդ ալ իր խորհրդաւոր իմաստը ունի կոյր որ » . . .

Մնացեալ բոլոր հանդիսականներէն հայ թէ օտար քրիստոնեաները դալթակցած են տեսնելով հայ կրօնաւոր մը այդպիսի ծիծաղելի դրութեան մէջ. իսկ ազատամիտները չեն տեսնու-թա՞ծ քահանայական աղօթքին ու արարողութեանը նուիրա-կան եւ լըջօքէն թատրոնի բեմէն ներկայացուելուն եւ ի նը-պաստ եկեղեցւոյն եղած փրօփականտէն: Ժողովրդէն շատերը խորհուրդ կուտան հայր Կոմիտասին որ այսպիսի պարագա-ներու մէջ փոխանակ կղերական սքեմի՝ փոխ առնէ իր բարեկամին սիրուհիներէն մէկուն նախշուն շօրերը, եւ այն-պէս բեմ ելնէ, այս ձեւը լաւ է սազում եղի՝ . . .

Մ. Հ.

ւալի չէ՞ այն բարոյական անանկութիւնը որ կը տիրէ Փա-րիզի հայ զաղութիւն ընդհանրական եւ անհատական կեան-քին մէջ, որուն բարոյականի առաջնորդը Զօպանեան ու իր Անահիտն են, Զօպանեան իր պարեր ու երեկոյթներ, « Մասուեան . . . ական ակումբ » ները սարքելով, հարուստ-ները շոյելու եւ երգել տալու քմիծաղովը ու Անահիտը իր երգեցիկ քշերովը եւ գեղարուեստա-օպսէն պատկերներովը, որոնց արդիւնքն են այն շատ մը գայթակղալից դէպքերը, մանաւանդ կարգ մը ուսանողներու տխրահոշալ եւ ան-պատուարեր արարքները . . .

Թաւաշանճեանի սպանութիւնը ցաւալի է, բայց միթէ ցաւալի չէ՞ր Թաւաշանճեանի քենեկալ պ. Էգնաեանի գլխուն եկածը, որբերու խնդրոյն առթիւ. որու առաջին գլխաւոր ստեղծողն եղաւ Արշակ Զօպանեան, որ տարիներէ ի վեր — Գայանեան-Քալիփաքճեան խնդրէն ի վեր, — իր ինկած պատիւը վերականգնելու եւ իրեն առջեւ զոցուած սալոն-ներու զոները բանալ տալու յուսով, ջանաց եւ յաջողեցաւ շատ խորամանկութեամբ, շատ վարպետութեամբ եւ որուն հետեւանքը կրեցին խիստ դառն կերպով պ. Էգնաեան (1) եւ վեց հայ որբերը, որուն մէջ դժբաղդաբար մեղադրուե-ցան եւ խնդրոյ առաքելայ դարձան ի միջի այլոց Փա-րիզի Հայոց Հոգեւոր-Հովիւ Տ. Վոսմապուլոս քահանան, Իւթիւճեան եպիսկոպոսը, Պ. Մ. Մէլգուրեան, Միսաք Տէր-Միքայէլեան եւ ես, մեր ուղղամտութեան ու միա-մտութեան պատճառով, այս ու այն կողմին ձեռքը խա-ղալիկ դառնալով:

Զօպանեան հասաւ իր ցանկացած նպատակներուն, իայն տիրեց փարիզեան հայ ջոջերուն, առատ հունձ եւ շա-հագործութիւն վայելելով . . .

(1) Յաւալի է ըսել թէ պ. Էգնաեանը որ Պորտոյի եւ Սէն Լուիի ցուցահանդէսներուն մէջ իր ադամանդի ցուցադրում-ներուն շնորհիւ յաջողած էր Ֆրանսական Պատուոյ Լեգէոնի աստիճանը ստանալու համար վեցերորդը նշանակուել, որ-բերու խնդրոյն մէջ իր բռնած սգեղ ընթացքին եւ իր գոր-ծաւորներու հետ ունեցած վարմունքին հետեւանքով — որ նկատի առած էր Ֆրանս շանսլիին, — զրկուեցաւ այդ պատիւէն, ինչ որ իր ծերութեան օրերու միակ սփոփանքը կրնար ըլլալ, Շանսլիին այդ բանը տեղեկացած է, կ'ըսուի « Արդարութեան Յաղթանակը » գրքոյկի Ֆրանսերէն թարգ-մանութենէն, որ եթէ անանուն « X » է մըն էր գրուած, բայց

« Թաւաշանճեանի սպանութիւնը ցաւալի է... բայց ո՞րը թուենք մեր ազգային ցաւերէն եւ այն տխուր պարագաներէն որ վերակազմեալ անուշը կրող « առաւփասաւ » ներու զեկավար-հրամանատարները բերին հայութեան զխուռն : Եւ ինչո՞ւ այսքան ցաւերու առջեւ հայը բնաւ չսթափեցաւ եւ ինչո՞ւ միեւնոյն սթափումը չուենցաւ Ունճեանի սպանութեան առթիւ, Ունճեանի որ ազգային բարերար մը եղած էր : Թաւաշանճեանի սպանութեան հանդէպ վերաբերումը տարբեր եղաւ. միւսներէն. պատճառը պարզ է. հայ ազգը, հայ մամուլը չէ՛ր բողոքողն ու աղմուկ հանողը, այլ Մ. Նահանգներն եւ այդ երկրի արդար ու հետաքրքիր մամուլն է որ կ'ուզէ լուսաբանել եւ պատժել իր երկրին մէջ ոճիւր գործող, հանրութեան խաղաղութիւնը խանգարող լիբը ոճրագործներն : Եւ ինծի կը թուի որ հայը հակառակ իր հոյակապ անցեալին այժմ ողբալի եւ տխուր կացութեան մը մէջ կը գտնուի, ուր պէտք է նկատի առնել աւելի քան արտաքին հարուածներու բերած չարիքը՝ անոր բարոյական անկումը :

« Ծիշդ ատոր համար, յարգելի Հայրենակիցներ, Ձեզի

ուր պ. Ղումրուեանցէ անկողնօրէն գրուած եւ ստորագրուած յօդուածները կը բաւեն այդքանը հաստատելու համար : Պ. Էգնեան լաւ կ'ընէր, եթէ իր սխալը ու Զօպանեանի ձեռքին գործիք մ'ըլլալը գէթ այժմ խոստովանէր, որով թերեւս ինքզինքը մասամբ կրնար արդարացնել եւ հաստատել իր բարեկամներու այն խօսքը՝ թէ պ. Էգնեան խաղալիկ մը դարձած է Զօպանեանի եւ անոր մրցակից Բասմաշեանի ձեռքը :

Ինչ որ մենք այդ հատորին մէջ թերի կը գտնենք՝ միայն պ. X ի ուսումնասիրութեան մէկ քանի նուազ բնորոշումն է, օրինակ պ. Միսաք Տէր Միքայէլեանի մասին խօսածները, որ Զատիկ Տէր Մատիկեանէ խօսուած՝ շատ անկարեւոր են. պ. Xը պարտ էր զայն բնաւ չյիշել կամ յայտնել թէ իր ըսածները կը հիմնուէին Զատիկի մը խօսածներուն վրայ : Նոյնպէս պ. Մանուկ Մէլգուրեանի հանդէպ պ. X հակասական գիրք մը կը բռնէ, տեղ մը զայն կը մեղադրէ մասամբ, մինչդեռ ուրիշ չէի մը մէջ զայն Մօզեանի ձեռքին խաղալիկ մը կը համարէ :

Այս մասնակի նկատումներէն զատ պ. X ի գիտողութիւնները ընկերացած պ. Ղումրուեանցի շատ իրաւացի փաստերուն բաւական են ընթերցողը համոզելու իրենց պաշտպանած թէզի արդարութեան (քանի որ բնագիտականներ ալ չկան), որուն յենած է եւ Ֆրանսական Պատուոյ Լէգէոնի պարգեւաբաշխ յանձնաժողովը : Մ. Հ.

խորհուրդ պիտի տայի ջանալ այս բոլոր խնդիրները ամերիկեան մամուլին մէջ լսելի եւ հետաքրքրական դարձնել եւ ապահով եղէք որ այդպիսով օգտակար գործ մը կատարած կ'ըլլաք յանուն մարդկութեան եւ յանուն ազգութեան՝ իմ տեսակէտովս դատելով :

« Դուք Ձեր նամակին մէջ « ազգասիրութիւն » բառը կը գործածէք, ես այդ բառը կը փոխարինեմ « մարդասիրութեան », որովհետեւ ըստ իս « ազգասիրութիւն » այնպէս ինչպէս շատերը կ'ըմբռնեն կարգ մը շարլաթաններու ընդհանրական դրամադուրան է, որով կը ձգտին քաղաքական գիրք մը ստեղծել : — Մարդիկ երկրագնդիս էակներու մէկ ցեղը կը կազմեն, հետեւաբար ազգերու տարբերութիւն չկայ եւ ոչ ալ ազգասիրութեան պէտքը, կը հասկնամ մարդոց իրենց ծնած կամ ապրած միջավայրի հանդէպ ունեցած համակրանքը եւ վատերու հանդէպ մաքառելու պարտականութիւնը եւ ատոր համար սրտիս մօտ կը գտնեմ այն հայերու ընթացքը որ իրենց միջավայրէն, ծննդավայրէն վատերու եւ տգէտներու բարբարոս ընթացքի պատճառով տարագրելու ստիպուած՝ չեն մոռնար որ պարտին կռուիլ այդ վատութեան եւ տգիտութեան դէմ : Իրենց կողմէ ուրիշ կերպ վարուիլը վատութիւն (շաշոն) կ'ըլլար :

« Ուրեմն կրնաք ըմբռնել որ իմ տեսակէտովս « ազգասիրութիւն » բառը կը համապատասխանէ « միջավայր » կամ « շրջան » բառերու եւ կը կարծեմ որ անհատի մը մարդկայնական պարտականութիւնն է՝ հեռու ունէ նախապաշարումէ, եթէ օգտակարութիւնը նկատելի է, գովաբանել կամ խտրանել իր ապրած միջավայրի, — ուրիշ խօսքով իր « ազգի », — այս կամ այն յատկութիւնը եւ թերութիւնը, որմէ կրնան օգտուիլ՝ փոխարինելով կամ զգուշանալով՝ մարդկային ուրիշ շրջաններն եւ միջավայրերն ալ :

« Դուք ալ ինծի հետ համամիտ պիտի ըլլաք կը յուսամ, երբ ըսեմ թէ մարդիկ մէկ ցեղի պատկանելով, հակառակ իրենց միջավայրի կամ շրջանի, — ուրիշ բառերով հակառակ իրենց ազգայնական կամ լեզուական տարբերութեան, — միջավայրի եւ շրջանի մասնաւոր յատկութիւններէ դուրս օգտուած են Մարդու յատուկ բոլոր ձիրքերով եւ բոլոր թերութիւններովը : Ամէն ազգի, ամէն միջավայրի, ամէն շրջանի մէջ ալ կրնան գտնուիլ առաւել կամ նուազ վատ կամ բարի, առաւել կամ նուազ խելացի կամ անխելք անհատներ, հետեւաբար անոնց լաւ ձիրքերը կամ թերութիւնները ուրիշ շրջանի մը մէջ յայտնելէ ոչ մէկ փնաս կայ :

« Ֆրանսացիներ, որոնց կարելի է Ժամանակակից մարդու գիտութեան եւ յառաջդիմութեան նուիրող յառաջամարտիկ շրջանը համարել, չեն վարանիր իրենց մէջ պատահած ո եւ է խարդախ ընթացքը ի ձայն փողոյ հանուր աշխարհի մէջ տա-

րածել եւ ատկէ անպատուութիւն չեն զգար . մենք՝ հայերս՝ ուրեմն ինչո՞ւ ամենայն մեր վատերը կամ այդ վատերու վատութիւնը մատնանշելէ : Այն երբեմն էր , որ կ'ըսէին՝ « մեր կեղտոտ քուրջերը մեր տաշտերուն մէջ լուսու եմք » : Ժամանակին հետ բարքերն ալ կը փախուին առականքն ալ , անանկ որ հիմա ատենն է ըսելու թէ՛ « մեր կեղտոտ քուրջերը ուրիշներու տաշտերուն մէջ լուսու եմք » :

« Յարգելի հայրենակիցներ , կարծեմ այսքանը կը բաւէ , Ձեզ բացատրելու համար , որ դուք եթէ կ'ուզէք մարգուսիտական կամ ազգասիրական գործ մը կատարել՝ պէտք է ձեր ջանքերը թափէք այս խնդիրը լուսարանել հայ շրջանէն դուրս , օտար շրջանի եւ օտար մամուլի միջոցաւ :

« Դալով իմ տրամադրութիւններուս .

« Իմ տրամադրութիւններս նոյնն են՝ ինչպէս եղած են անցեալին մէջ եւ ինչպէս պիտի ըլլան ապագային մէջ :

« Ըստ իս , ո եւ՛ է անհատի անհատական պարտականութիւն է՝ ապրելու համար՝ աշխատիլ , սորվիլ , սորվեցնել եւ վարել բարեբաւարիկ կեանք մը՝ առանց ուրիշի մը իրաւունքը խելու եւ առանց իր իրաւունքները ուրիշներուն խել տալու : Այսքանով կ'ըմբռնեմ ես բարոյականը :

« Հայրենի երկրէն տարագրող Խմբար , ստոր , մոլեռանդ միւսլիման ամբոխի եւ կառավարութեան հալածանքներուն , բանտարկութեան եւ մեր մարմնոյն մէջ մխուող դանակներուն եւ դնդակներուն դիմագրկելու անկարող , երբ ուրիշ բիւրաւոր հայ երիտասարդներու եւ պատանիներու հետ ես ալ թողի իմ ծննդավայրս , երբեք չընկրկեցայ , նպատակս էր անոր համար ապրիլ , անոր համար աշխատիլ եւ յանձն առնել ամէն գոհողութիւն՝ վատութեան ու Տգիտութեան դէմ մղառելու համար : Այդ օրը , դեռ տղայ , իմ յոյսս ու իմ երազս այսպէս կը շարագծէի , որուն Շարժումի խմբագիրը պ. Գամիր-Արշաւիր խմբագրականներ նուիրեց .

Մնաս բարով իմ հօր վաթան ,
Մնաս բարով իմ սուրբ օրրան ,
Բեզի թողած չունի բերան
Կ'երթամ ես էլ դարձալութեան .

.
.
.

Բայց կը յուսամ որ մ'եղ ես գալ ,
Ձեռքիս ձիւղը Ազատութեան :

« Այս էր Հայաստանէն , հայ շրջանէն վատութեան դէմ Մա-

բառելու բաւական ուժ չունեցող բոլոր տարագրուող հայ երիտասարդներու նպատակը :

« Բայց չա՛տ քչեր հաւատարիմ մնացին իրենց նպատակին եւ իրենց անձնական պարտականութիւնը կատարելէ շեղեցան՝ չէզոք եւ անտարբեր դառնուցան զէպի այն վատ եւ Բիրա ուժը որ զիրենք աստանդական դարձուցած էր՝ հայրենի շրջանէն տարագրելու բռնադատելով :

« Այս չէզոք ու անտարբերներու վոհմակին մէջէն՝ որ ինքնին վաւերաւ վոհմակն էր , ծնան վասքարագոյններու , սրիկաներու , շարչաքաններու խումբերը . . . այն վատթարագոյններու , սրիկաներու , շարչաքաններու խումբերը որ կը գոյանան հանրային ամէն խաւերու մէջ եւ երեւան կ'ելլեն երբ այդ ընկերական հանրային կեանքի նոր յեղաշրջումը տեղի պիտի ունենայ

« Տասնեակ տարիներէ ի վեր ապրած արտասահմանի այլ եւ այլ հայ գաղութներու եւ շրջաններու մէջ , գործնական յարաբերութիւն ունեցած իսկական յեղափոխականներու , իսկական հանրային գործիչներու հետ եւ ինչպէս շատեր , նոյնպէս եւ ես շատ անգամներ խաբուած ու շահագործուած յեղափոխութիւնը շահագործող վատթարագոյն , սրիկայ , շարչաքան խաւագոյններէն , որոնք սակայն ունին այն բարդութիւնը , այն կեղծ եւ երկդիմի քմծիծաղը որն որ Արշակ Զօպանեանը փաղապարհաւորել կը համարի , — եւ Արփիարեանի այդ յատկութիւնը չունենալուն համար մատնիչ մը ըլլալու անկարող ըլլալ կը յայտարարէ (տե՛ս Անանիոս Արփիարեանի նուիրած յօդուածը) , ասկէ երեք տարի առաջ , ալ ժամանակը հասած համարեցի տարիներէ ի վեր ուսումնասիրած , մանրազնիւիսէն քննած ու նոյն իսկ շրջեւած կեղծ գործիչները , յեղափոխութեան սրիկաները դիմակազերծ ընել :

« Կը կարծէի թէ նիւթական եւ բարոյական ուժերս բաւական չէին հեղինակաւոր կերպով այդ յայտնութիւնները ընելու հայ ժողովրդին : Անձ մը , որ « Իշխան-Բէնիկ » անունով մասնակցեցաւ ինծի (եւ « արհեստի » գաղտնիքը կը հարկադրէ զիս անոր բուն անունը չտալ , (1) որքան որ շատեր

(1) Մեր նպատակն ըլլալով կարգ մը կեղծ գործիչները մատնանշել եւ հասարակութեան ծանօթացնել զանոնք իրենց բուն նկարագրով , բանաւոր կը համարինք վերեւ յիշուած « բարեկենդանի իշխան » եւս հոս ցուցադրել իր իտիական անունովը , Բաւական պիտի ըլլար յիշեցնել մեր ընթերցողին ատենէ մը ի վեր մոռացութեան մատնուած Ազատի-

կը ճանչնան զինքը իր իսկական անունով), խոստացաւ անաչառ, անկաշառ եւ անկողովակալ կերպով գործակցել ինծի այս խնդրոյն մէջ: Վեց տարիներէ ի վեր կը ճանչնայի զինքը. ճաշցած էի իրեն Վերակազմաւորներու ներկայացուցիչ եղած եւ ծանր ամբաստանութիւններով ամբաստանուած պահուն եւ իրեն պաշտպանը կանգնած էի ամբաստանիչներու փաստերուն թոյլ ըլլալուն համար եւ իր բարդ ու վարպետ խորամանկութիւններէն խաբուելով: Վեց տարուան մեր յարաբերութեանց մէջ պատահած էին շատ մը պարագաներ, եւ նոյն իսկ ծանր պարագաներ, որոնք իմ մէջ կասկածներ արթնցուցած էին « Իշխան-Բենիկ » կեղծ անունով ինձ հետ ուղղամտօրէն գործակցելու խօսք տուող անձին վրայ, բայց միշտ « Բենիկ » ի խորամանկ ինքնադաւաճման շնորհիւ այդ կասկածները չէին կրցած իրականութեան փոխուիլ, որ եթէ հաստատուէին « Բենիկ » պիտի պատկերանար աւելի նրեշ-Բենիկ մը քան թէ « Իշխան-Բենիկ » մը . . .

« Մանրակրկիտ ուսումնասիրութենէ յետոյ նկատեցի որ եթէ « Իշխան-Բենիկ » իր խոստմանց հանդէպ ուղղամիտ

Նարեկի՝ կամ ներկայիս ծանօթ Գուրան երկրագործական թերթի խմբագիր Գարեգին Մեծատուրեանը, որ Հնչակեան լայնածաւալ օրերուն իր « չաւանը ներկելու » մտաւ այդ կուսակցութեան մէջ: Մեծատուրեան գործէն աւելի խօսիլը սիրող, յանձնապատան հաւակնող, ճարպիկ շարլաթան մը ըլլալով՝ իրեն ասպարէզ ընտրած էր խաչագողութիւնն ու « մեծապատիւ մուրացկանութիւն »ը, — փոքր մուրացկանութենէ ալ խորշող մը չէր, ամիրայական մնացորդ մը ըլլալով, մասնագիտութիւն ըրած էր ազրիլ առանց աշխատելու, ութը տարիի չափ այս եղանակով քարշ տուաւ իր գոյութիւնը փարիզի մէջ. տեսնելով որ այլ եւս անծանօթ դուռ չի մնաց որ ափ առած չըլլար թէ՛ հայու եւ թէ՛ ֆրանսացիի, իր որոշումը տուաւ եւ նոր բախտ որոնելու համար դէպ ի Ամերիկա ուղղեց նոր « արշաւանքը » (իր բառն է) : — « Տղա՛ս, կ'ըսէր օր մը իր որդւոյն, բախտ չ'իներու համար միջոցներու մէջ ընտրութիւն պէտք չէ դնել, աշխարհինչ կուղէ թող ըսէ, բաւական է որ մենք մեր նպատակին հասնինք » . . .

Մեծատուրեան եթէ չի հասնի ալ իր առաջագրած նպատակին, անկէ շատ ալ վար չ'մնար, ապրի՛ն մեր բարեգործները, որ վերլապէս բարեհաճեցան զիւրացնել Մեծատուրեանի մեկնումը, արդեօք իրենց վրայէն ճեփ ընելու եւ այդ գրչակ-մուրացկանին ձեռքէն ազատուելու համար էր թէ պարզապէս բարեգործութեան տենչն էր զիրենք

չըլլար, իր այդ ընթացքով ինձ կամ հանրութեան եկած չարիքը շատ աւելի նուազ պիտի ըլլար քան իր մինչեւ այդօր ըրածները եւ թէ իր գոյնն ալ կատարելապէս ճանչնալու պիտի յաջողէի: Այս հետեւութեամբ ընդունեցի իր հետ գործակցիլ հանրութեան գործիչներու եւ գործերու յոռի կողմերը երեւան հանելու եւ դարմանելու նպատակով:

« Սկսանք իմ ծախքովս եւ Բենիկի տնօրէնութեամբ հրատարակել Հերիֆ ե թերթը:

« Այն բոլոր յօդուածները որ « Չորանելեան », « Լորի », եւն. գրական անուններով հրատարակեցի եւ որոնք իմ գծած ծրագրիս ճիշդ համապատկերն էին՝ երբեք անոնց համար չեմ գղջար, բայց պէտք է խոստովանիմ որ Հերիֆ Կն՝ բնաւ չ'ներշնչեց ինծի այն յոյսը՝ որ կ'ակնկալէի անկէ: Բենիկ՝ փոխանակ անաչառ, անկաշառ, անկողմնակալ դէք մը բռնելու իր « Իշխան-Բենիկ », « Գաւա իւրն », « Մաւը Տօնը », « Բարակ Հօրեղբայր » ստորագրած յօդուածներով շանքամի ելաւ: Իր մասնագիտական թերթը, որ տարիներէ ի վեր սկսուած եւ տարին մէկ թիւ միայն լոյս կը տեսնէր, որմէ մէկ մէկ օրինակ հարուստներուն ուղարկելով, գաւառի ժողովրդին մէջ տարածելու համար

մզոդը: Մեծատուրեան՝ նրբացած մուրացկանութեան գլուխ գործոց մ'ալ է, հրատարակեց « Գութանի մատենանի » Շերաւն անունով գրքոյկը, որը ձօնած էր հանգուցեալ Ասլան պէյ Նուպարի յիշատակին, նպատակը պարզ էր, իր այդ ձօնով յաջողեցաւ գումար մը կորզել Պօղոս փաշա Նուպարէ: Շերաւնի գրքոյկը տպագրել տալու համար Մեծատուրեան կը յաջողի գրաշար մը գտնել ու խաբել զայն Ն. Վ. Պօղոս փաշայի անունով, միամիտ գրաշարը գերբը լոյս կը հանէ իր անձուկ միջոցներով եւ նոյնիսկ զրկանքի ալ կը մատնուի իր ընտանիքով միասին . . .

Պօղոս փաշա Ժամանակին կ'իմանայ իր անունով եղած այս խաբեբայութիւնը, գումարով մը կը վարձատրէ ճարպիկ Մեծատուրեանին. սակայն լուռ, անտարբեր կը մնայ գրաշարին կրած վնասին հանդէպ, որովհետեւ այս վերջինին համատեղութիւնը թոյլ չտար իրեն գնալ փաշային դռանը առաջ սպասել մուրացկանի նման . . .

Համառօտելու համար մեր այս ծանօթութիւնը, մենք զանց կ'ընենք մի առ մի թուել Մեծատուրեանի Ռումանիոյ եւ Կովկասի մէջ ըրած շահատակութիւններն ու նախճիրները, եւ ոչ ալ յիշել իր անցեալ տարուսն « առաքելականութիւնները » որ ունեցաւ Անգղիոյ ու Պելճիքայի մէջ, յուսալով որ եթէ ոչ մեր բոլոր ընթերցողները բայց գէթ մեծ մաս մը անոնցմէ արդէն կը ճանչնան այս տխրահոյակ տիպը:

հարիւրաւոր բաժանորդադրութիւն կը պահանջէր (իր ձեռագիր այսպիսի մէկ նամակով կարող եմ աստուծոյ անունով ըստ ձեր գիտածով մը վերջերս ձեռքս անցաւ) : Էջին բաւեր իրեն եւ իր ընտանիքին կեանքը քարշ տալու եւ ոգիւից ըմպելիքներով ինքզինքը թունաւորելու համար : Իմ առաջարկս Հերիքին հրատարակելու համար, իրեն ներշնչած էր ցանկացածէս բոլորովին տարբեր գաղափարներ : Ինչ թիւ Հերիքին հրատարակելով երբ նկատեցի գործակցիս խաբարի մտադրութիւնները, եւ երբ ձանձկայ իր ստոր հոգին իր իսկութեամբ, ինծի հասած բաժնեգնները ետ ուղարկեցի եւ գաղափարացի Հերիքին :

« Այս ձեռնարկս ինձ արժեք քանի մը հարիւր ֆրանքի եւ պէտք է խոստովանիմ որ ոչ ոք օգտուեցաւ բաց ի « Իշխան Բենիկէ »-էն, որովհետեւ իր շահարձի յօդուածներուն շնորհիւ յաջողած էր 200 ֆր. ի ամսական մը կապել տալ իրեն համար վաստեր եւ մեծապատիւ մուրացկանները միայն քաջաւերող պ. Մանթաշեանէն, քանի մը հարիւր ֆրանք առնել Պօղոս փաշայէն, պ. Էգնատեանի եւ ուրիշներու իբր թէ մամուլի ներկայացուցիչներուն դրած խնդրէն լավիւրել : « Հերիքին անյաջող հետեւանքը չի յուսահատեցուց զիս, սկսայ պարբերական հատորներով ժամանակակից անցքերու մասին գրել եւ հրատարակեցի Ասպարեզի երկու հատորները, որոնք իմ կատարեալ պատասխանատուութեան տակ լոյս տեսած եւ ոչ մէկ տող փոխելու պէտք կը զգամ անոնց մէջ արտայայտուած գաղափարներէն » :

« Այս բոլորը, ըլլայ մեր հայ հրապարակագիր եղբայրակիցներու իրենց կոչումին անարժան ըլլալը, ըլլայ մեր արտասահմանի հայ շրջանի տիրացուական կամ կուսակցական, վախկոտ կամ վատ վարմունքը նկատեցի : Այդ ինծի ցաւ պատճառեց բայց բնաւ յուսահատութիւն » :

« Խումբ մը որբերու վերակազմեալներու պետ եւ Անուհիսի խմբագիր պարոն Արշակ Զօպանեանի կողմէ խաղալիկ դառնալը՝ անոնց Պոլիս ղրկուելու խնդիրը երեւան եկաւ : Նոյն իսկ նխքալակ եւ քառոյակակ ծակը կորուսաներ ու նենալով հանդերձ չվարանեցայ զանոնք պաշտպանել կարողութեանս ներածին չափով, Այդ խնդրէն, պէտք է խոստովանիմ, որ հակառակ իմ ցանկութեանս եւ իմ ծայրայեղօրէն ուղղամտութեանս պատճառով Զօպանեան միայն օգտուեցաւ առ ժամապէս՝ հարուստներու աչքէն իր ինկած պատիւը վեր բարձրացնել ձգտելով, ի վնաս որբերուն եւ ի վնաս պ. Էգնատեանի եւ ուրիշներու պատուոյն » :

« Այս խնդրոյն մէջ ոչինչ ըրի խզծիս եւ ճշմարտութեան հակառակ, եւ պ. Էգնատեան որ խաղալիկ մը դարձաւ Զօպանեանի ձեռքը՝ ինչ որ Ասպարեզի յօդուածներս ալ մասամբ կը լուսաբանեն՝ ինքը տուժեց ամէնքէն աւելի » :

« Պ. Էգնատեանի քենեկալ Թաւաշեանի սպանումը Զօպանեանի կուսակցութեան կողմէ, արդար պատիժ մը չէ՞ պ. Էգնատեանին՝ որ անսարժ Զօպանեանին որբերը Պոլիս ղրկեց եւ իր որդիքը Զօպանեանին յանձնեց կրթելու : Եւ տուժեցին որբերէն վեցը՝ որ անմեղ զոհեր դարձան այդ խնդրոյն մէջ Զօպանեանի թելադրութեամբ Պոլիս սուլթանին նուէր ղրկուելով : Այս խնդիրը սակայն իր ցաւալի մէկ կողմն ալ ունեցաւ որ ինծի շատ անախորժ թուեց եւ որ պիտի չվարանիմ առաջին առթիւ հրատարակելէ : Այդ անախորժութիւնը պ. Մեղպուրեանի որդի պ. Մանուկ Մեղպուրեանի եւ պ. Միսաք Տէր-Միքայէլեանի աննպաստ եղած տարաձայնութիւններն են՝ ինչ որ Արդարաբեան Յաղարսակի հեղինակը կամ հեղինակները շատ սխալ կերպով ներկայացուցած էին : — Զօպանեանն էր որ նախ զանոնք որբերու խնդրոյն մէջ մեղսակից ներկայացնել փորձեց, Զօպանեանն էր որ անոնց համար անպատիւ խօսքեր տարածեց եւ Զօպանեանն է որ ղիս պ. Տէր Միքայէլեանի դէմ գրգռելէ եւ կռուեցնել տալէ յետոյ՝ ձեռքս սեղմեց շնորհաորելով եւ ըսելով. « Զեռքերնիդ կանանչ, այդ սրբիկան արժանի էր ձեռ այդ ապտակին » : Զօպանեանի այս նախադասութիւնը արտասանած պահուն ներկայ էին հոն վեց որբերը որոնց Զօպանեան աճապարեց Պոլիս ղրկել տալու այս եւ ասոր նման իր ուրիշ շատ մը խաղերը երեւան չգալու համար : Ես՝ որ պ. Մանուկ Մեղպուրեանին միշտ յորդած եմ անոր բարի տրամադրութիւնները եւ իր հօրը ազգին մատուցած ծառայութիւնները նկատի ունենալով եւ բարեկամը եղած եմ պ. Միսաք Տէր Միքայէլեանին որ յառաջգիմական գաղափարներ ունի եւ դաւանէ է պարզ, բայց նմանապէս յոռաջողէմ գաղափարներով սողորոտած գործունեայ, բարի եւ անկեղծ հօր մը, որը Տաճկաստանի խաւարամիտ չարշաղիներու մէջ շատ բան ըրած է՝ մարդկայնական եւ ազգայնական գաղափարներու ի նըպաստ՝ ցաւ կը զգամ որ որբերու խնդրին մէջ իրենց մասին ալ աննպաստ եւ արտատորիչ սողեր գրուած են : Զանի որ իրենք ուրիշներու նման (եւ նոյն իսկ ինծի պէս) անգիտակցօրէն է որ չանազործուած են Զօպանեաններէ եւ Բասմաջեաններէ, որ որբերու խնդիրը պատրուակ բռնելով, Փարիզի հայերը իրարմէ խել կը մրցէին եւ Էգնատեաններ կամ Թումանեաններ մրտաւելով իրարու ձեռքէ դիւր խելու կ'աշխատէին » :

« Այս բոլոր ձախորդ պարագաները դարձեալ չի յուսահատեցուցնի զիս, չյուսահատեցայ նաեւ Զօպանեանի քսան երեսնոց վերջին նամակի սպառնական պարուսկանութեանէն, որ ինծի կ'ուղղէր 1905 յուլիս 14ին, ուր Յ. Շահնա-

գարի (Մխիթար) եւ Արփիարեանի ձեռքէն շատ խորամանկօրէն իրարու անախորժ կարծիքներ առնող, զանոնք խարդախող, բանսարկութեամբ հրատարակողը, Պատշաճեօր (Ստեփան Փափազեանի կենսագրութիւնը) ի նպաստ իրեն եւ իր վերակազմեալ կուսակցութեան գաղափարներուն վերածող, յերկրող եւ կրճատողը, թէեւ օրինական գոյնի տակ, բայց իր Արզուեան, Պարսամեան, Հացագործեան ոճագործ ընկերներու վրայ յենլով կը սպառնար ինծի՝ որ իր անցեալի հաւքերստ ու ներդաշնակ բնութեան վրայ չհաշտեմ . . .

« Եւ չյուսահատեցուց զիս իմ շրջանէս նաեւ այն սրիկաներու եւ անբարոյականներու վարմունքը որ տաքինորէ ի վեր եւ զեռ Վիկտոր վերջերս իմ բնակած տուններու դռնապաններուն գիմելով զիս կը լրտեսեն ու ինծի հետ առեւտրական կամ մտերմական յարաբերութիւն ունեցող անձերուն հասցէները, անունները գտնելով անստորագիր նամակներ կ'ուղարկեն զիս ցեխոտելու համար . . . մինչդեռ այս լրբենի ընթացքի մէջ գտնուողները շատ տեսակէտով ինծի նախապաշար ըլլալու պարտական էին . . . այդպիսիները թող ապահով ըլլան որ իրենց վատ վարմունքը որքան որ անմիջական ցաւ կամ վնաս կրնայ տուած ըլլալ եւ կրնայ տալ ինծի, բայց միշտ ես եմ յաղթանակողը, ճակատս անբիծ եւ խիզճս անխայթ ըլլալուն համար . . .

« Եւ չպիտի յուսահատեցնէ զիս բոլոր այն ընկածներու, դժբաղդներու ընթացքը որ իրենց օգնութեան ձեռք կարկառած առեւտրական զիս իրենց դարձնելու համար չեն վարանիր ամէն կերպ միջոցներու գիմել, զիս սրտէս վերաւորելով եւ կարծելով թէ չեմ նկատեր կամ կը ներեմ :

« Եթէ ես մինչեւ օրս չհրատարակեցի « Հայ Յեղ. Դաւաճան Ոճագործները » աշխատութիւնս, անոր համար էր որ նիւթապէս անկարող էի : Այդ աշխատութիւնը, հիմնուելով նօթերուն եւ ձեռքիս տակ եղած տօքիւմաններուն վրայ, կ'ենթադրեմ թէ առ նուազն 500 էջ պիտի կազմէ : Այդ գործը գրելու, տպագրելու եւ հրատարակելու կարեւոր գուժար մը պէտք կայ, ինչ որ առ այժմ հանրային օգտին ի նպաստ տրամադրելը նիւթական միջոցներէս վեր է :

« Ես անոնցմէ չեմ որ հարուստին երգելով, աղքատ ձեւանալով, մուրալով այլ եւ այլ հեղինակութիւններ դուրս կը նետեն, որոնք եթէ հանրութիւնը իր թերութիւններուն մէջ քաջալերելէ աւելի արգիւնք մը ունին, առի հեղինակներու իրենց գործի շնորհիւ գոյացուցած նիւթական շահն է միայն : Ես ունիմ մասնաւոր դործս եւ աշխատու-

թիւնս, որուն արգիւնքը կը բաւէ ինծի խաղաղ եւ բարեբաստիկ կենցաղ մ'ունենալու : Եթէ կը գրեմ, կամ ո եւ է թերթ ու գրքոյկ կը հրատարակեմ, պարզապէս հանրութեան օգտակար ըլլալու նպատակէն կը մղուիմ եւ ոչ թէ ո եւ է շահ կ'ակնկալեմ : Ու այսպիսի պարագաներու մէջ սպառնալիքները ո՛չ կը մեկուսացնեն զիս պարտականութիւններու մէջ եւ ո՛չ ալ կ'անպատուեն այս կերպ հրատարակութիւններու համար :

« Վերակազմ. Ոճագործները, որ ինչպէս ըսի նամակիս սկիզբը, ինչպէս յայտնած եմ երկու տարի առաջ Առաքարեցի յօդուածներովս, (տես Առաք. թ. եր, 14), եթէ ազդային առեւտրական մ'ունենայինք՝ անպատճառ իրեւ մատնիչ ոճագործներ պիտի դատապարտուէին, բայց ինչո՞ւ մինչեւ այսօր բացէն ի բաց անոնց լրբութիւնները հրատարակելու քաջութիւնը ունեցողներ չըլլային, եւ ինչո՞ւ հայ հասարակութիւնը չլսէր իմ եւ այն մի քանիներու յայտնութիւնները եւ այդ չարագործ խմբակին դէմ ինքզինքը չպաշտպանէր :

« Ես՝ վերակազմեալ Զօպանեան-Պարսամեան-Արզուեան-Հացագործեան դասաճաններու 5-6 տարուայ (1900-1906) արարքները գիտեմ միայն, եւ այն ալ ո՛չ ամբողջութեամբ, բայց Արզուեան-Պարսամեան ոճիրները շատ առաջ սկսած են : Ստոնց Պոլիս եղած ժամանակը իրենց անձնուէր եւ արի ընկերներէն ոմանց թուաւորելը գիտցողներ ու ապացուցանողներ կան, ինչո՞ւ քաջութիւնը չունենան հրատարակ գալու :

« Հանգուցեալ էլ մասեանը Արփիարեանի մէկ բաց նամակը ունէր ձեռին, որուն մէջ Արփիար իր վենետիկ մէջ գիրաւորուելէն յետոյ գրած էր սա տողերը . « Երկու երեք մարդիկ կան որ պատճառ են այս չարեաց եւ որ սակայն կը սոսկամ յայտնելէ » : Արփիարեան նոյն իմաստով եւ նոյն իսկ աւելի ուժեղ լեզուով մը կը գրէ այսօր՝ « Փարիզ եւ այլուր նստողները » մատնանշելով : Ինչո՞ւ քաջութիւն չունենալ ամէն բան բացէ ի բաց ըսելու եւ անձերը իրենց անուններովը երեւան հանելու, եւ ինչո՞ւ ապուշ դառնայ բովանդակ հայ ազգը, — եթէ կ'ուզէ գիտնալ իր ժամանակակից կեանքի բոլոր աղտոտ կողմերը, թող ուշի ուշով աչքէ անցնէ ժամանակակից հայ մամուլը, եւ եթէ կ'ուզէ գիտնալ վերակազմեալ կեղծ յեղափոխականներու բոլոր խաղերը եւ հիասթփոխի, թող ուշով կարգայ Զօպանեանի Անահիթ, Նոր Կեանքի վերջին շրջանի յօդուածները, Զայն Հայրենեացի կարգ մը գրուածները, Զօպանեանի հրատարակած Ոճագործ Դաւանակներ հատորը, եւն. եւն. ու ապահովապէս այն օրը ճշմարտութեան վերահասու կըլլայ :

« Իմ տրամադրութիւններս դէպ ի այն չըջանը, — հայ չըջանը. — որուն կը պատկանիմ, միշտ նոյնն են՝ եթէ նիւթական միջոցներս չեն ներքեր հրատարակելու Հայ Յեղ. Դաւաճան Ոճագործները աշխատութիւնս, բայց գիտցէք որ հայ կացութիւնը եւ նոյն իսկ հայ չըջանը չահագործողներու հանդէպ անտարբեր չե՛մ մնար ։

« Տարի մը առաջ, երբ « Էքօ Արմէնիէն » ի խմբագիրը՝ Թերեւս փառասիրութենէն մղուած եւ կամ Թերեւս շանքաւորնելով դրամ առնելու նպատակով (այլ եւս ոչ ոքի վրայ վստահութիւն ունիմ) զիմեց ինծի որ իրեն միանամ եւ հայութեան օգտակար գործ մ'ընելու աշխատինք, փորձառութիւններուս չնորհիւ կասկածո՞ւ զարձած՝ զինքը դրի այնպիսի միջոցներու մէջ որ իր ո եւ է անագնիւ ընթացքը իրեն միայն կրնար վնասել եւ այսպէս սկսայ գործակցել իրեն ։ Խնդիր մը՝ — տաճկահպատակութենէ ֆրանսացի դառնալու խնդիրը — որ խիստ բարդ, խիստ կարեւոր եւ յաջողութիւն գտնելն ալ կարելի է՝ ըստ իս՝ ձեռք առի եւ ատոր համար աշխատեցայ ֆրանսացի մարդասէր անձներու հետ, ֆրանսացի յառաջդիմական չըջաններու մէջ ։ Հայ հասարակութիւնը հարուստ թէ աղքատ, յեղափոխական թէ չէ՝ չէ՛ գոք. հրապարակագիր թէ գործիչ անտարբեր մնացին այդ խնդրոյն առթիւ, կամ եղան մէկ քանի մամուլի ներկայացուցիչներ որ միայն յերկրուած կարծիքներ եւ անցքեր ներկայացնել ու նսեմացնել ջանացին իմ ձեռնարկը, որովհետեւ սկսողը իրենք չէին եւ անոր իրականացումէն ոչ մէկ փառք կուգար իրենց ։

« Այս բոլոր խորթ վարմունքը ցաւալի է, խիստ ցաւալի է մեր համայնքի կողմէն ։ Եւ հաւնայեմք, հաւնորիւնք իրեն արժանի գործիչներ Ե որ կրնայ ծնիլ . . . Եթէ Սուլթանի գործակատարները հայոց մէջ եւ Եւրոպայի առջեւ հայ յեղափոխականներ կը ներկայանան, ագնիւ հայեր սպանելով, իրարու միմը ուտելով հայ անունը կը ցեխոտեն՝ ատոր յանցանքը ո՛չ սուլթանի վրայ ո՛չ ալ Արգոսեան-Պարսապեան Զօպանեան օրուման տաճիկ խուժրի վրայ ձգելու է, անոնք իրենց դերին մէջն են, այդ յանձանքը հայ ժողովրդինն է ։ Եթէ Մանթաշեան մը փոխանակ իրեն զիմոյ քծնողին « տամ որդիս տամ » ըսելով հազարնոց երկնցնելու փոխարէն զայն խրատէր ու յանդիմանէր, եթէ իր սիրունիներու թեւը մտնելով Պարսիսի բուլվարներէն քալած ատենը դէմն ելնող ու բարեւող ֆախալեքսիին « Ա՛ռ շան որդի, առ, քո հէրն անիծած, քո մէրը . . . ու դնա » 1) ըսելով հարելնոց մը

(1) Տալ, նպաստել, օգնել, սատարել գերագոյն առաքիւնութիւն մը ըլլալէ աւելի միեւնոյն ատեն պարտականութիւն

տալուն փոխարէն՝ աւելի պատուաւոր ընթացքի մը մէջ գտնուէր ու այդ հարիւրնոցը աւելի կարեւոր տեղ մը տար, եւ եթէ ուրիշ հարուստներ փոխանակ շանքաւորնելով գրչակներու « ոսկոր » մը նետելու, ջանային ինքզինքնին ուղղել եւ հրապարակային ձրիակներէր չսնուցանել, եւ՝ մանաւանդ երբ մեր հարուստները գիտակցորիւն ունենային իրենց պարսականութիւնը անցնալու եւ փոխանակ ֆախի մը « Գրող » նենգամիտներու ձեռքը ձգելու հայ յեղափոխորիւնն ու ագգին անկասագիրը՝ աշխիֆն քնալայր երկրին մեջ սիրող վաստեան եւ զհիտըրեան դիմ մախաւորնու նուիրական գործին դէպ իրենց ձեռքին մեջ առնէին, այդորը առնէ ինչ կարգադրուած կըլլար եւ ազգն ալ այս սեւաւոր դրուքեան մեջ չիւ մարտիրոսանար ։

մը եւս համարուած է ունեւոր դասակարգին համար ։ Բայց որո՞ւ տալ, որո՞ւ նպաստել, որո՞ւ օգնել ինչո՞ւ եւ ինչ պարագաներու մէջ, որպէս զի այդ եղած օգնութիւնը ի զուր չի կորչի եւ ձրիակներէրու ու մուրացկաններու թիւը մեր մէջ չբազմապատկէ ։ Հաստատուած ճշմարտութիւն մ'է որ երբ անարժանին ու անպէտին օգնութիւն լինի, դա ոչ թէ բարեգործութիւն՝ այլ չարագործութիւն է . . . Եւրոպացի բարեմէրներ, մարդասիրական համատարութիւններ կ'օժանդակեն անոնց միայն՝ որոնք իրապէս արժանի են աջակցութեան, եւ նախ քան իրենց օժանդակելը, լուրջ եւ մանրազնին քննութիւն մը կը բանան նպաստընկալին համար ։ Մարդաքանակապէս մեզի բաղդակից Հրէաները, որ շատ առաւելութիւններով մենէ բարձր է իրենց ազգային արժանապատուութիւնը, շատ գնահատելի կերպով կը կատարեն իրենց այս պարտականութիւնը, կ'օգնեն իրենց կարօտելոց արժանալի եղանակով եւ ո՛չ թէ իրենց սեղանին փշրանքներով կամ տրանջելով եւ դժգոհելով . . . Հայ հարուստներու քով ընդհանառակն է այս, ասեմք կ'ուզեն օգնել անոնց միայն որոնց հետ « խնամիրակաւ » կապեր ունին, որոնց հետ մէջ ընդ մէջ շահեր կը նկատեն՝ կռահելով թէ քամին ո՞ր կողմէն կը փչէ . . .

Պ. Մանթաշեան հայ բարեգործի տիտղոսին արժանացած է, մանաւանդ այն օրէն ի վեր երբ Փարիզի մէջ հայկական եկեղեցի մը շինել տուաւ, եւ իր այս բարեգործութիւնը հնչեց արեւելքէն արեւմուտք, ֆրանս, կառավարութենէն ալ վարձատրուելով Պատուոյ Ամբաստանով, Հոգ չէ թէ այդ ցուցանիշութեան վարձատրութիւնը եղած է Շումիի միւնիստրութեան օրով, Մարքէի ականջը խօսի . . .

Զէ կարելի ժխտել պ. Մանթաշեանի աստ անդ ըրած նիւ-

« Իմ տրամադրութիւններս իրենց նախաշաւիղէն չչեղելով, յարգելի հայրենակիցներս, գիտցած եղէք որ այս վերադրած եզրակացութեանը կը յանգի :

« Մարդկութիւնը՝ սկիզբէն անտի՝ ինչ ձեռնարկ, գիւտ կամ զաղափար որ ստեղծած է, ատենք սկսուած է պարզապէս մարդկային կեանքը բարեփոխելու եւ ընկերական կենցաղը կանոնաւորելու համար, այդպէս են եղած կրօնքները, աւանդութիւնները որ նախապաշարման ձեւով մեզի կը

թախան օգնութիւնները, բայց թող ներուի մեզ հարցնել թէ՛ այդ նպատակաւորութեան ջանքին ճշմարտապէս արժանի էին օգնութեան եւ այդ եղած բարեփոքութիւնը օգտակար արդիւնք մը ունեցած է թէ ո՛չ : Ականատեսներու պատմածը, մեր քաղած տեղեկութիւնները իրական գոյներով կը պատկերացնեն պ. Մանթաշեանի բարեփոքութիւնը, որոնք ո՛չ թէ զայն բարեբանելու բնոյթը ունին, այլ առաւելապէս նսեմացնելու : Կը պատմեն թէ «բարերար»ը օգնած է միմիայն իրեն խնկարկու շարլաթաններու, փարաղիթներու, մեծապատիւ մուրացկաններու եւ աներեսներու . բացառութիւններ թերեւս լինին իբր նմոյշ մէկ կամ աւելի արժանաւոր կարօտեալներ, որոնց երեսին իսկ լուստանքներ կը տեղայ իր տուած մէկ քանի սեւ փողի համար, չէ՛ մի որ « Աղան բարերար է . . . Աղան փող է տալիս », հետեւաբար իրաւունք ունի եւ հայոյնելու եւ նախատելու հաճոյքը վայելել . . .

Նախկին գործիչ մը ձախող պարագաներու բերմամբ, իր ընտանիքով Փարիզ ինկած, փորձութիւնը կ'ուեննայ « Բէզբօլի Արքայ »ին դիմել եւ անոր պաշտպանութիւնը հայցել : Թէ ի՞նչպէս :

Յրանս, կարեւոր մի հաստատութեան պետը, որ ժամանակէ մի վեր բարեսիրտարար կըզբաղուի եղեր իրմով ու իր ընտանիքով, լսած էր արդէն « Հայ Բարերար »ին համբաւը, իր մէկ յանձնարարականով Անոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ այս ստուապեալ ընտանիքին վրայ :

« Աղայ »ին տանը քարտուղար Նշան Սիմօնեան կատարեալ բարբարոսական ընթացք մը կ'ուեննայ դիմողին հանդէպ, երբ այն կը խնդրէ « Կասպատին »ին ներկայանալ եւ կամ իր միջոցով անոր յանձնել ձեռքին յանձնարարաւ գիրը : Նշան Սիմօնեան, առանց որոշ պատասխան մը տալու կը հեռանայ, քիչ յետոյ, այցելու « Պարին »ին կամքը լսելու համար կ'երկրորդէ իր դիմումը, այս անգամ ներս կ'առնեն զայն, ծառայ եւ քարտուղար յանկարծ վրան

հասնին այսօր : Այդ շաւիղէն կ'ընթանայ այսօրուայ մարդուն յառաջադիմական քայլերը : Բայց մարդկային բոլոր ձեռնարկները բոլոր գաղափարները ժամանակի ընթացքին մէջ կը կորսնցնեն իրենց օգտակար յատկութիւնը եւ վնասակար կը դառնան, Այսպէս եղած են կրօնքները, միապետական օրէնքները, որ անցեալի մէջ մարդկութեան օգտակար ըլլալով՝ այսօր վնասակար են :

« Մամուլը՝ Կիւթէնբէրկի գիւտէն յետոյ՝ կոչուած էր մարդոց բարոյականը զարգացնելու եւ անոնց օգտակար

կը յարձակին եւ կատաղաբար կը ծեծեն՝ հագուստներն անգամ պատռելով : « Բարերար »ը նոյն միջոցին իսկ տեսնելով իր յարկի տակ, իր մարդոց ձեռքով կատարուած այս վայրենութիւնը՝ անտարբեր կը մնայ : Գանակոծուողը կը հիւանդանայ . օտար բարեսէքները այս անգամ ալ օգնութեան հասնելով՝ կը դարձնեն « Հայոց Բարերար »ին տանը մէջ խոչտանգուած հայուն : Պատի՛ւ Մանթաշեանի . . .

Այս ցաւալի դէպքէն քանի մ'օր յետոյ՝ պ. Աղեքսանդր Մանթաշեան կ'ուզէ 50 Փր.ով քաւել իրեն համար այս ամօթարեր եւ անպատիւ գործը, բայց կը մերժուի, որովհետեւ իրեն դիմողը՝ ինչպէս կ'երեւի՝ եթէ դրամի կողմէն աղքատ է եղեր՝ բայց արժանապատուութեան տեսակէտով բարձր է եղած Մանթաշեանէ մը, որ արժանապատուութեան կողմէն սնանկ է, նոյն իսկ իր Շօմիէէն առած Լեփսոս-s'Okhorով : Մարիկի ականջը նորէն խօսի . . .

Փորձառուները կը հաւաստեն թէ Մանթաշեանէ օգտուելու համար, անհրաժեշտ է կանխաւ տեսակցիլ քարտուղար Նշան Սիմօնեանի հետ, եւ խոստանալ անոր ալ բաժին մը հանել ստացուելիք փողէն : Սիմօնեան ճշմարտապէս պատկերն է կաշառակեր ուս չինօքլիկին կամ թուրք պաշտօնեային, որ առանց « կրծօն »ի կեանք չունին : Իսկ երբ դիմողը հաւրակ է եւ չգիտնայ հետեւիլ այս « նրբին քաղաքավարութեան »ը, կ'ըսուի թէ՛ Սիմօնեան կը պատասխանէ. « Եղբայր, Մանթաշեանը կոշտ-կոպիտ մէկն է, չեմ կարող ոչինչ ընել » :

Ընթերցողը ներողամիտ թող լինի այս ընդարձակ ծանօթութեան համար, մեր այս գրքոյկին մէջ խօսեցանք Աղգ. Մեծապատիւ-Մուրացկաններուն եւ Շարլաթաններուն մասին որ իրենց ճիգերը կը թափեն դրամ ունենալու համար, Մանթաշեան ալ ատոնցմէ մէկն է, միայն թէ տեսակով կը տարբերի : Մանթաշեան մը որքան որ ջոջ-աղա, դրամի տեսակով, բայց փառասիրութեան մեծ մուրացկան մ'է, ուրիշ ոչինչ . . .

Ման. Հր.

ըլլալու, բայց հիմա կը գտնուինք թուականի մը մէջ, որ այն միեւնոյն մամուլը ո՛չ միայն մեր մէջ՝ այլ եւ Եւրոպայի շատ մը զարգացեալ ազգերու մէջ իսկ՝ ունի իր ներկայացուցիչներէն այնպիսիներ՝ որոնք իրենց օրագիրներով կամ լրագիրներով ժողովրդեան ռազմաքաղաքական դպրոց եւ անբարոյականացումի համալսարան կը հանդիսանան, եւ դժբաղդաբար մենք հայերս ամենքէն աւելի նորասէր՝ մամուլի այդ նոր ներկայացուցիչներէն աւելի թուով կը սնուցանենք, փոխանակ անոնց բազմաճառէն արգիլող միջոցներուն վրայ խորհելու:

« Բացէք եւրոպական թերթերը եւ պիտի տեսնէք որ մամուլի նախորդ օրուայ արձանագրուած ոճիւրը յաջորդ օրը ուրիշ տեղեր կապկօրէն կատարած են ոճրագործական խառնուածք ունեցողները: Սօլէյանի ռասիկ եւ ոճրագործ ընթացքէն յետոյ, ո՛չ միայն Ֆրանսայի՝ այլ եւ Գերմանիոյ մէջ եւ սահմանակից երկիրներ օր չ'անցնիր որ ծերունիներ ու երիտասարդներ Սօլէյանի տգեղ ընթացքը չկապկեն ու նոր դժբաղդներ եւ գոհեր չըներեն:

« Արփիարեան, զեռ իր վերջին յօդուածներէն մէկովը, որ « Լոյս-պսակը » վերնագրով երեւցաւ « Լուսաբեր »-ի 417րդ թիւին մէջ՝ հայ մամուլի այդ տգեղ ընթացքը շատ պերճաբանօրէն կը բացատրէր, բայց արդեօք հայ ժողովուրդը պիտի անդրադառնա՞յ ինքն իրեն, պիտի հիասթափուի՞, պիտի զգուշանա՞յ հանրութեան վնասակար եղող մամուլի ներկայացուցիչները քաջալերել, թէ՛ պիտի շարունակէ իր անգիտակ ու մոլորեալ ընթացքը որ զինքը դէպի կորուստը կ'առաջնորդէ:

« Այսքանով, յարգելի հայրենակիցներ, կը յուսամ թէ ձեր նամակին գոհացուցիչ բացատրութեամբ կրցայ պատասխանել ի խոր սրտէ կը ցանկամ որ դուք յաջողիք օժանդակ հանդիսանալ անտէր հայ ժողովրդին, որ գոնէ կարողանայ իր գոյութիւնը պահպանել ներքին եւ արտաքին գայլերու դէմ առաւել եւս ներքին գիշատիչներու պատճառած աւերմունքին դէմ պէտք է զրահաւորուի...

« Ընդունեցէք յարգելի հայրենակիցներ, եւն. »

15 սեպտ. 1907

Ա. ՂՈՒՄՐՈՒԵԱՆՑ

Պ. Ղումրուեանցի այս նամակէն յետոյ հարկ կը համարինք հրատարակել եւ իր մատնանշած յօդուածները:

Ահաւասիկ իր Ասպարեզի մէջ 1905 յունիսին հրատարակած սա կարեւոր Թաց նամակը, որու արժէքը կարծենք՝ այսօր քան երբեք դնահատելի կրնայ ըլլալ, նկատելով որ այն գրուած է երկուքուկէս տարի առաջ:

ԲՍՑ ՆԱՄԱԿ ՎԵՐ. ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

« Պարոնե՛ր,

« Գիտեմ որ ձեր ծրագիրն է Կիլիկիան ազատելը, Օ՛հ, յայտնութիւն մ'ընողի կամ գաղտնիք մ'երեւան հանողի պէս վրաս մի՛ յարձակիք, հակառակ պարագային հ'ապացուցանեմ որ բացի ձեր Զօպանեանէն մեր յետին թշնամին ձեր « վերն » ալ ու « վարն » ալ զիտէ: . .

« Այդ ծրագիրը որքան որ ընդհ. հայ ժողովրդի ցանկութեան, վրէժի եւ պարագաներու ստեղծած պահանջին հակառակ ըլլայ՝ սկզբունքով չեմ քննադատեր. գիտեմ նաեւ որ այն Արշակ Զօպանեանի գաղափարներուն վրայ հիմնուած է եւ եղբայրն է Անանիոսի « Պատասխանատուութիւնները » յօդուածին. ասով ալ անոր հանդէպ նախապաշարութեամբ վերաբերուելու պատճառ մը չունիմ: Ինչ որ իմ վրայ կ'ազդէ, կարգ մը աչքի ընկնող դէպքերն են, որոնք մտածել կուտան որ դուք ո՛չ թէ Կիլիկիան ազատելու համար կ'աշխատիք, այլ այդ գաղափարը կը շահագործէք: — Ըսէ՛ք, ի՞նչ էին եւ ի՞նչ են ձեր միանալու համար հանած վայնասունը, ի՞նչ եղած է ձեր գործունէութիւնը բացի Լոնտոնի, եւն. սպանութիւններէն եւ պ.Արփիարեանը վիրաւորելէն՝ այս ութը տարուան ընթացքին մէջ: . .

« Եթէ Զօպանեաններու (ձեր ուղեղին), Բարսամեաններու (ձեր ծուծին), Արզուեաններու (ձեր հաշմած թեւերուն), Պարթեւեաններու (ձեր գրչին), ձեր Արզու-ժանտաքին, եւն. եւն. տրուած ամսականները ու ձեր միացման գաղափարի համար ըրած սպանութիւններու ծախքը ձեր եկամուտէն հանենք ձեռքերնիդ կ'որ դո՞ւր կը մնայ: Ուրեմն եթէ եօթանասուն տարի այդպէս ընթանաք կը հասնիք գերեզման եւ խեղճ Կիլիկիայի կացութիւնը նոյնը կը մնայ, այսպէս չէ՞:»

1905 յուլիս, Ասպարեզ թ. Ա., Ա. ՂՈՒՄՐՈՒԵԱՆՑ

— 0 —

Ահաւասիկ Էֆօ-Արմենիեցի յօդուածներէն:

ՎԱՐԱԳՈՅՐԻՆ ԵՏԻՆ

« Այն հայ հրապառակագիրը որ անկողմնապահ, անաչառ, աննախապաշար հայեացքով կ'ուզէ զիտել, հետազօտել,

ուսումնասիրել իր ժողովրդի հանրային կեանքը . . .

« Այն հայ հրապարակագիրը որ նկատի է առնել թէ իր ուսումնասիրութիւնը, իր քննադատութիւնը կրնայ սրանուղեւ իր ընթերցողներէն շատերը եւ վնասել իր լրագրին՝ իր օրուայ հացին . . .

« Այն հրապարակագիրը որ հոգ չընէր այն՝ թէ իր հրապարակութիւնները կրնան նեղցնել իր բարեկամներու շրջանը եւ բազմացնել իր հակառակորդները . . .

« Այն հայ հրապարակագիրը, վերջապէս որ չի գրեր կանխակալ նպատակով մը, մէկին հաճելի ըլլալու կամ միւսը « երգել » տալով դրամ շորթելու միտումով . . . այդ իր կոչումին արժանի ինքնատիպ հրապարակագիրը գրել ուզած պահուն կը շփոթի, կը վարանի « վարագոյրի » ետին խոնուած այն բոլոր տեսարաններով որ իր ասպարէզը կը կազմեն . . .

« Գրել հայ ժողովրդի մասին . . . որ գերազանց անցեալ մ'ունեցած է . . .

« Գրել այն յիմարական, զգուշիւ, քննախնդիր, հստամու, կրօնամու, խաւարամիտ, վարդապետական վարմունքները երեւան հանելու եւ խարանելու համար որ մեր հանրային կեանքը կը թունաւորեն զպրոցական չէմքէն սկսած եւ որ անպատուարեւր ոճիրներու առիթ կուտան . . .

« Գրել այն անբարոյական « բարեգործութեան » մասին որով կարգ մը հարուստներ դրամ կը չպրտեն աննպասակ կերպով եւ շատ անկարագիրներ դէպ ի մուրացկանութիւնը կը մղեն այդպիսով . . .

« Գրել վերջապէս այն պարոններու մասին որ հրապարակագրի նուիրական եւ վեհ պաշտօնը անարժանօրէն իրենց օրագրողի կամ լրագրողի արհեստին տալով եւ դեռ իրենց այլ եւ այլ խնդիրներու մէջ ունեցած անգիտութիւնը խոստովանելու չափ « գիտուն » չեղած՝ կը չարաշահեն հրապարակագրութիւնը : . . .

« Ահա՛ վարագոյրի ետին գտնուող այն բոլոր խնդիրները որ իսկատիպ հայ հրապարակագրի մ'առջեւ կը փոփոխ, անոր փրփրամը կը կազմեն, անոր երեւակայութիւնը կը յուզեն, զայն կը շփոթեն : . . .

« Ուրկէ սկսիլ, որ չարիքը տապալելու համար զոհել ճիգերը, որ բարեքները գործադրելուն նուիրել ինքզինքը : Ահա կարեւոր հարցը ահա՛ հայ հրապարակագրի ուշադրութիւնը գրաւող ամենաէական պարագան : . . .

« Ի՞նչ բերէ ի վեր մարդկութիւնը կը ձգտի Բիրտ ուժի առաջնութիւնն ու տիրապետութիւնը ջնջել եւ Մաքի ուժին

առաջնութիւն տալ՝ երկրորդելով զայն խաղաղ աշխատութեամբ : Այլ եւս պէտք չունի մարդկութիւնը հսկայ տիրաններու ուժեղ եւ կատաղի զօրաւորներու, տիրող ուժի մաքին փոխանակուելու պէտքը զգացած եւ անոր դործադրումին ձեռնարկած է մարդկութիւնը դարեր առաջ եւ եթէ սօսիալիզմի իրարմէ տարբերուող ո եւ է դպրոցի կամ վարդապետութեան մօտաւոր ժամանակի մէջ իրականացումը զիսկանօրէն կարելի է հաստատել՝ այն եզրակացութեամբ է որ, սօսիալիզմը առաջնութիւն պիտի տայ ո՛չ թէ բիրտ ուժի ներկայացնողներուն, այլ իրեն ընկերութիւնը վարելու պիտի յանձնէ իր ամենէն խելացի ընկերներուն, եւ եթէ ասի ներկայիս բարքերու վրայ չափելով հակասութիւններու առիթ կուտայ, որուն վրայ անիշխանական վարդապետութիւնը իր հիմունքը կը դնէ՝ հետեւանքն է մարդու կազմուածքին մէջ Բիրտ ուժի որոշ չափով, որոշ աստիճանով մը դեռ գոյութիւն ունենալուն : Ուրիշ խօսքով, հետեւանքն է Մաքի ուժի եւ Բիրտ ուժի ո՛չ միայն մարդկային ընկերական կեանքին, այլ եւ նոյն իսկ մարդկային անհատական կազմուածքին մէջ դեռ եւս շարունակող պայքարին . . .

« Այսպէս, մաքի ուժի առաւելութիւնը հաստատելով, եւ կը կարծեմ ինքնին ուղղած ըլլալ հայ հրապարակագրի նախաքայլերը, որ պէտք է ըլլայ նախ իր շրջանը մաքրել : « Եթէ կան հայ հրապարակագիրներ որ կը ցանկան արդիւնաւոր գործ մ'ընել, թող նախ ջանան վանել հայ հրապարակագրութիւնը չահագործողները, մեր ջանքերը տարիներէ ի վեր այս նպատակին են նուիրուած եւ ամուրի չեն մնացած : . . .

« Եղան որ մեզի մեղադրեցին այսինչի կամ այնինչի հետ գործակցելէ յետոյ, անոնց դէմ գրելնու համար : Այս յօդուածէն յետոյ զմեզ բացատրելն իսկ աւելորդ է : Մեր ճամբան նոյնն է եղած եւ երբ նկատած ենք մեր գործակիցներու ո եւ է խարդախ վարմունքը հանդէպ իրենց կոչումին, չենք վարանած այդպիսիները խարանել եւ խայտառակել : . . .

« Առ այս առիթն է յայտարարելու որ ինչպէս անցեալի մէջ նոյնպէս եւ ներկայի եւ ապագայի մէջ երբ մենք նշմարենք մեր ո եւ է գործակցի ո եւ է անուղղամիտ ընթացքը չպիտի վարանինք զայն խարանելէ, անկէ հեռանալէ, որքան ալ որ սերտ ըլլան մեր յարաբերութիւնները : . . .

Ա. Ղուևրուեսկ

1907 յուլիս

Ղուժրուեանցի նամակէն եւ երկու յօդուածներէն յետոյ ուր մ'չ միայն որոշուած են ամբաստանութիւնները, այլեւ ներկայացուցած են հղօր եւ գրական փաստերով վերա-կազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը տարիներէ ի վե-ձեռքերնին խաղալիկ դարձնող Պարսամեան-Չօպանեան թարախոտ եւ թուրք ուղեղներու եւ Արզուեան-Հացա-գործեան վատ ու լիւր ընթացողութեան ընթացքը, այ-գրութեանց արժէքը նսեմացնել պիտի ըլլար եթէ մե-կողմէն ու եւ է հետեւութիւն ներկայացնէինք ։ Ընթերցողին կը թողունք որ իրեն առջեւ զրուած իրական անցքե-րուն վրայ հետեւութեան մը գայ ։ Իսկ գալով պ. Ղուժրու-եանցի նամակին, որ մեզ կը հրաւիրէ օտար մամուլի մէ-այս խնդիրը հրահրել, մենք գաղափարակից չենք իրեն, եթէ ինքը օգտակար կը համարէ այդ սխառմը, ինչո-ւնքն իր կողմէն նախաձեռնարկ չըլլար, քանի որ փարիզ-եան հրապարակագիրներու եւ գրագէտներու ընկերութեան մը կ'անդամակցի եւ այդ բանն ընելու գիւրութիւն ունի ։ Նոյնպէս մենք կը կարծենք որ պ. Ղուժրուեանց իր խոս-տացած « Ոճրագործ Դաւաճաններ » աշխատութիւնը չհրա-տարակիր ո'չ թէ նիւթականի պակասի պատճառով, այլ Չօպանեանի սպառնալիքէն վախճալուն համար, ինչ որ կը յիշէ իր նամակին մէջ (տես գրքոյկիս էջ 28) ։ Առանց ատոր կարող է, եթէ ուզէ, մէկ քանի հարիւր ֆր. ծախսել քանի որ, որչափ գիտենք, իր առեւտրական տունը լաւ շահ կը բերէ իրեն ։

Աւելորդ է, կը կարծենք հոս յիշել եւ ուրիշ հեղինա-կաւոր անձի մը յայտնութիւնները ։

* *

ԱՐԶՈՒԵԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԱՃԷՆՏԸ

Նիւեօրֆ-Թայլզի օգոստոս 19 համարին մէջ կը կար-դանք հետեւեալը . —

Ուսթըն կը հեռագրեն Օգոստոս 18ին .

« Ասեղիքն Սրիլ էնս վայր ընդ, ներկայացուցիչը Մուրա-Ալի Մուհամմէտի հետ երկար տեսակցութեան մը միջոցին, որ այսօր հրատարակած է, ըսած է թէ հայ տէրօրիւններու

պետ Ալէքսան Արզուեանը իսկապէս թուրք կառավարու-թեան զաղանի գործիքն է եւ այժմ ծովու վրայ է դէպի իւր երկիրը, այս լուրը յուզում յառաջ բերած է Հայ դա-ղութին մէջ, ուր Մուհամմէտը ճանչցուած է որպէս նախ-կին գործիք թուրք կառավարութեան ։ Մուհամմէտը ի միջի այլոց ըսած է . —

« Արզուեանը տարիներէ ի վեր գատարարուած է դիպլո-մատիական նուրբ ծառայութեանց մէջ՝ Ամերիկայի մէջ եւ բեւան հայելու Սուլթանի կեանքին դէմ դաւադրողները, որոնք հազարներով կը հաշուին ։ Արզուեանը Ամերիկա եկած է Հնչակեանութիւնը քանդելու յատուկ նպատակով ։

« Ինքը շատ խելացի ըլլալով՝ յաջողեցաւ մտնել ընկերու-թեան մէջ, մինչեւ որ անոր իսկական պետը դարձաւ ։ Իւր միակ փափաքն էր ամբողջ ընկերութիւնը ամերիկեան օրէնքի սահմաններուն մէջ բերել ։ Այս նպատակին հասնե-լու համար գրամաշարթական ներքին շրջան մը կազմեցաւ ։

« Ես գիտեմ որ Արզուեանը այժմ առատ է, եւ Պօսթօնի ու Նիւ-Եօրքի օստիկանութիւնը կրնան մէկ կողմ նետել զայն ձեռքակալելու խորհուրդը ։ Անգլիան եւ Ֆրանսան պիտի ըլլայ այս անգամ իւր ձեռնարկներու վայրը ։ » . . .

« Երիշ . Հայաստան »

ՏՈՒՆՏՐՃԻ-ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒ ՓԱՍՏԱԲԱՆԻ ՃԱՌԸ

Մեր աշխատութիւնը արդէն մամուլին տուած էինք երբ ձեռքերնիս անցաւ Արշակ Չօպանեանի « Անահիտ » ի վեր-ջի համարը, ուր մեր ուշադրութիւնը գրաւեց Չօպանեանի պ. Թաւշանձեանի սպանութեան մասին գրած տողերը ։ Ոճրագործութեան նախահայր կայէնէն ի վեր թերեւս եղած չըլլայ ոճրագործ մը որ այսքան խելկատակօրէն, այսքան ծիծաղելիօրէն ուրանալ փորձէր իր ոճիրը, եւ որ սակայն՝ հակառակ իր ցանկութեան՝ զայն խոստովանէր ու ինքն իր գատավճիռը տար ։ Տեսէ՛ք այս ուրացումի, խոստովանու-թեան, ինքնապաշտպանումի եւ ինքնամբաստանումի բարդ յատկութիւններն ունեցող գրուածը .

« . . . Արփիարեանի հրաւերին պէտք չունիմ անգամ մը եւս գատապարտելու արարք մը զոր միշտ հարուածած եմ » . . .

Այսպէս, Չօպանեան ամէն բան ըսած, իր ցաւը այսքանով յայտնած ու իր պարտքը կատարած լմնացած կը համարի

Թաւշանճեանի սպաննութեան առթիւ , ու այսպէս կարծե-
լով իր անձը , իր անհատականութիւնը այդ ոճիւրէն խալսած ,
զինքը չէզոքացուցած , կ'աւելցնէ՝

« . . . Թաւշանճեան նոր զոհ մըն է սպանաւորիքով եւ
սպաննութեամբ հայ յեղ. դործին համար դրամ գտնելու սխա-
տէմին , ինչ որ ի գործ դրած են Դրօշակեան եւ հին Հնչակ-
եանները . . . »

Զօպանեան նախորդ ֆրագով իր անձը խալսելով՝ այս
երկրորդ ֆրագով արդէն կը խալսէ իր կուսակցութիւնը , իր
ոճրագործ եւ տղանճնի ընկերները եւ՝ աւելին կայ՝ զա-
նոնք զուրս կը հանէ իրենց ոճրագործական զերքէն , կը
դնէ յեղափոխական գիրքի վրայ ու մէկ քաղով երկու
թռչուն զարնելու միտումով կը հարուածէ հին Հնչակեան-
ներու եւ Դաշնակցականներու արժանապատուութիւնը :

Նախ պէտք է գիտնալ որ Հնչակեան կամ Դաշնակցական
տեղորական արարքները բոլորովին կը տարբերին Թաւ-
շանճեանի սպաննութեան պարագայէն , թէ՛ ժամհարեանի
եւ թէ՛ ուրիշ մահերու առթիւ : Դալով Դարակէօզեանի
սպաննութեան խնդրոյն , ինչ որ Զօպանեան Արփիարեանի
վզին կը նետէ , չօպանական հերիւրանք մ'է այդ , քանի որ
Դարակէօզեանի սպաննութեան թուականին , իր Արզուեան-
Պարսամեան ոճրագործ ընկերները Պօլսոյ մէջ աւելի՛ աղ-
ղեցիկ էին քան Արփիարեան մը , որու մասին Արփիարեան
գրեց վերջերս :

Ու տեսէք թէ ոճրագործներու ընկեր եւ անոնց պաշտ-
պանը ինչպէս կը ցաւի Թաւշանճեանի սպաննութեան վրայ :

« Այդ դէպքը ցաւալի չէ . բայց ցաւալի բանը սպաննու-
թիւնը չէ այդ դէպքին մէջ . . . »

Այսպիսի լրբերի տողեր կը սահին հայ մամուլը արատա-
ւորող ոճրագործական թղթերու մէջ ու հայ ժողովուրդը
կը կարդայ զայն՝ առանց իր կարգացած իմաստը ըմբռնե-
լու՝ բառերով , բառերով , գրական ճկուն կամ բարդ ոճէն
տարուած , հիացած :

Ի՞նչ լեզուով գրել , ի՞նչ կերպ ուրեմն հասկցնելու է հայ
ժողովրդին , որ բառերու ներդաշնակութեան սիրահար է
աւելի քան արտայայտուած մտքին . . .

Ու Զօպանեան կ'ըսէ թէ ցաւալի բանը « Հայրենիք » ,

Սուրէն Պարթեւեանի , Արփիարեանի , « Երիտ. Հայաստան » ի
եւն. եւն. վարմունքներն են որ վեր. Հնչակեան—Արզուեան
քամբանին — ոճրագործներ ու մատնիչներ կը համարին : Եւ
ահա՛ Զօպանեան այլեւս իր հարուածները կ'ուղղէ անոնց ,
որոնք Արզուեան խմբակին քարեր են զլորած . . . Ու
Զօպանեան՝ որ Միսօի եւ Զիթեանի սպաննութեանց շար-
ժառիթը տուաւ իր Արզուեան—Շահրիման եւն. ընկերներուն
հետ , « Դաւանան Ոճրագործներ » գիրքը հրատարակեց—ինչ
որ կը հաստատէ իր նամակովը Ղումրուեանց — եւ Սա-
ղունիին կամ Որսորդին սպաննութիւնը նւթեց ու յաջող-
ցուց՝ կուղէ անպատկառօրէն ատենք բոլորը « Երիտասարդ
Հայաստան » ին վրայ նետել . բայց ինչո՞ւ , ի՞նչ փաստերով :

Ու Զօպանեան կը զայրանայ անոնց գէժ որ դրաւաշորք
խմբակ անուանած են իր քարեկամները ու կը գոռայ .

« Եւ ի՞նչ լրբութիւն՝ վերագրել այս նոր սպաննութիւնը
դրամաշորք խմբակի մը . . . ի՞նչ անշնորհք եւ հակադ-
գային զրպարտութիւն : Դրաւաշորք խմբակ չկայ Հայոց մէջ »

Ասոնք ալ բառ առ բառ Զօպանեանի տողերն են , որոնց
բացատրութեան կը նուիրէ իր յօդուածի երեք-չորս սիւնակ-
ները՝ Արփիարեանն ու Պարթեւեանը , հին Հնչակեաններն
ու Դաշնակցականները քաշկրտելով կամ քաշկրտել փոր-
ձելով :

Բայց է՛ն կարեւորը նշանակած տողերնիս է , ինչ որ պէտք
չէ մոռնալ . Զօպանեան Արզուեանի բժշկութեան . . . համար
յատկացուած 10,000 ֆրանքը ընկերական սիրոյ եւ պար-
տականութեան կը վերադրէ , բայց կը յուսայ որ հակառա-
կորդները չպիտի կրնան հաստատել , ուստի այսօրուանէ
չափազանցուած կը համարի , ու կը սկսի գովել Արզուեան
խմբակը . ահա իր եզրակացութիւնը .

« . . . Այս բոլորին մէջ պարզ է ուրեմն որ վեր. Հնչակեան
կուսակցութիւնը ունի թերութիւններ , որ այս պահուս
հասուցած են զայն քառասոյին կացութեան մը . այդ թերու-
թիւնները պէտք է քննադատուին , բայց աղնուութեամբ ,
լրջութեամբ , անաչտու ու անկողմնակալ ոգով : Սակայն
դրամաշորք խմբակ անուանել խումբ մը գործիչներ որ տա-
րիներէ ի վեր կը գալարուին ազգային բարձր խնայելի մը
իրականացման նպատակով . համար եւ որոնք իրենց անձ-
նութիւններով եւ ազգասիրութեան անհերքելի ապացոյցներ

տուած են , ես այդ վատութիւնը չեմ կարող ունենալ :

« Անոնք որ , ինքզինքնին յեղափոխական կոչելով հանդերձ , այս գրամաշորթ խմբակի հեքեթը կը յեղյեղեն հայ հասարակութեան մէջ , անձերդ վնասելէ անելի յեղափոխական գործին է որ կը վնասեն : »

« . . . Նիւ Եօրքի սպաննութիւնը , բաց ի ընդհանուր ըսկզբունքով դատապարտելի ըլլալէն՝ եթէ ունի մասնաւորապէս քննադատելի կողմ մը , զոր նախկին համամասն սպաննութիւնները չունէին , այն է որ յեղափոխական թաքթիքի սխալ մըն է . . . » :

« . . . Այդ արարքը , ուրեմն , ազգասիրական մեծ ծրագրի մը իրականացման համար հարկ եղած նիւթական միջոցները չգտնուելէն խնդիրեցած մտքերու յուսահատ մէկ գործն է . — եւ եթէ յանդգնութիւնը կը սիրեմ , խելագարական գործունէութիւնը չեմ կրնար ընդունիլ . իբր այդ թող քննադատեն , համաձայն եմ , Բայց պարզ չարագործութիւն , աւագակային սպաննութիւն մը նկատել այդ արարքը , եւ այդ առանց փաստի , անխղճութիւն է : »

Կը տեսնէք որ Զօպանեան զինքը մաքրելէ , հին Հնչակեաններն ու Դաշնակցականները փրոտել փորձելէ , Արփիարեանին , « Երիտասարդ Հայաստան » ին , « Հայրենիք » ին « Ազգ » ին քարեր գլորելէ յետոյ՝ կը փետտուի , կը քրքրուի , կը գալարուի (ինչպէս ինքը սովոր է ըսել) , որպէս զի իր ընկեր Արզուեան ոճրագործ գաւաճանները իբր հայ յեղափոխականներ ներկայացնէ ու ի ձայն փողոյ , ի սրնգի (հովուի կամ չօպանի կամ հօտաղի . . .) կը նուագէ թէ Հայոց մեջ դրամաշորթ խմբակ չկայ :

Բայց Զօպանեան ինչո՞ւ իր վրան չի նայիր , գրամաշորթիւն չէ՞ր իր ըրածը երբ երեք անգամ իր օգտին Ֆրանսացի հայասէրներէ հանդանակութիւն ըրաւ . . . գրամաշորթութիւն չէ՞ր « Ալպում » մը Զէյթունցի հայուհու մը անունով Ֆրանսացի մեծ անձնաւորութիւններու ստորագրել տալ ու հարուստ հայ աիկնոջ մը ծախելը . . . գրամաշորթութիւն չէ՞ր իր , Պարսամեանի եւ Արզուեանի հայ յեղափոխութեան անունով Սուլթանէն 700 ոսկի առնելը . . . գրամաշորթութիւն չէ՞ր իր ընթացքը հայ որբերու , թուամեանի ու իզնաեանի հանդէպ . . . գրամաշորթութիւն չէ՞ր իր տարօրինակ , իրար չըմնող , զիրար հակասող , առիթից եւ պարագային , գրամ տուող հարուստի քէֆին ու աղայի օգտին , սուլթանահաճ եւ հակայեղափոխական , հակապա-

հանջ ու ազգազնաս յօգուածներու շարքը որ տարիներէ ի վեր կը հրատարակէ «Անահիտ» ի մէջ . . . Եւ կը մտածենք թէ ժողովուրդ մը որ այսքան լըբենի , զգուելի ու տարօրինակօրէն վրան-բաց ընթացքները ըմբռնելու , տեսնելու , զգալու անկարող է , ի՞նչպէս պիտի կրնանք հեասթափել մենք , որ հոետորներ չենք , բայց եթէ վատութեան ասպետներու գէմ կռուող ճշմարտութեան պաշտպաններ :

Ու ի՞նչպէս պատասխանելու ենք երբ տարիներէ ի վեր վեր . Հնչակեան կուսակցութիւնը—հայ ազգի մէկ մասը , — ձեռքերնին առնող ու շահագործող Պարսամեանն ու Արզուեանը իրենց Զօպանեանի միջոցով « Կեր ու վար » խաղցնելով միամիտ Հայերը , իրենց Հացագործեաններով հայերու արեւը թափելով եւ հայ կեանքերը սպառելով՝ երբ հայ ազգը տրանսլիւզ կ'ընեն , եւ երբ հայ մամուլը համայնական բողոքող կը հանդիսանայ ու կը գտնուի անձ մը , Զօպանեան անունով , որ (հրապարակագրի անունը կրելէն չամչնալով) յրառքիւն կ'անուանէ այս իրականութիւնը եւրեւան հանողներն ու տրանսլիւզները խարանդները :

Այսօր , բովանդակ հայ ժողովուրդը , հայ մամուլը միաձայնութեամբ լըբութիւն եւ տրանսլիւզութիւն համարեց Արզուեան , Պարսամեան , Զօպանեան , Հացագործեան եւ այդ գիւլային չորրորդութեան արքանեակներն եղող Շահրիման , Մարգուկէսեան , Սուրէնեան , Քօչեան , Լ . Լարենց , եւն . խմբակի արարքը , որ տարիներէ ի վեր Հնչակեան կուսակցութիւնը պառակտելով , ազնիւ ու միամիտ շատ մը ընկերներ խաբելով , անոնց անձնութիւններն ու ետանդը յուգայարար կը չարաշահեն՝ յօգուտ սուլթանին եւ յօգուտ իրենց զրպանին . . .

Եւ դո՛ւք տակաւին , ո՛վ Զօպանեան , ի՞նչպէս կը համարձակիք հակառակը պնդել այս բոլոր ճշմարտութիւններուն , անօգուտ ճիգ արգարացման , ընդունա՛յն վաստակ . . . Դո՛ւք որ թերեւս կրնայիք ու եւ է թղթի վրայ անուննիդ պահել ձեր բանաստեղծութիւններով եւ ջընադիւն տակէն իրուած սիրերգերու դայլայիկներով , որոնց համար ո՛չ բարոյական , ո՛չ վարդապետութեան եւ ո՛չ ալ ուղղամտութեան պէտք կար , այլ միայն լայն երեւակայութիւնը որը ձեզի չպակսիր : Զեր այդ փաստաբանութիւններն

ու. փառաքանութիւնները որ կ'ընէք հրապարակաւ, դրամա-
շորթ խմբակին ի նպատակ ձեզ անպատուաբեր ըլլալէ զատ
կընայ զայրացնել ուղղամիտ հայ հասարակութիւնը ձեզի
հանդէպ :

Դարձեալ Լուսարքերի խմբագիր, բողոքող ու գլխուն ու-
տող Արփիարեանը միայն քաջութիւն կ'ունենայ Չօպան-
եանի այդ ընթացքը մատնանշելու, զայրոյթը կը յայտնէ
Չօպանեանին հանդէպ հայ ազգն ու հայ մամուլը յիշք մակ-
դիրով անուանարկելուն համար . բայց այն ալ ժողովրդին
խսկական հայհոյողին յանցանքը կը թեթեւցընէ, ըսելով
որ « Չօպանեանը որովայնախօս մըն է, թէ Արզուեանը
Չօպանեանի մէջը կ'ապրի եւ անոր որովայնախօսութիւններ
ընել կուտայ, որմէ պիտապար է Չօպանեանի իսկական
բերանը, դեւ գոյ ի փորի իւրում », (տես Լուսարքեր) :
Իր հրապարակագրի պարտքը կատարել կ'ուզէ, բայց վախ-
նալով որ եթէ խիստ լեզու մը գործածէ նորէն գլխուն
ուտէ, ասոր համար իր զայրոյթը կէս կատակի դարուցած է :

Այսքանէն յետոյ, աւելորդ կը համարինք ծանրանալ Չօ-
պանեանի յօդուածի այն մասին վրայ, որ իր ուղածին պէս
բովանդակ հայութիւնը Լիբի կոչելով ու իր ուղած չափով
ները միանալու իր ընկեր Արզուեան-Վերակազմեալներու
հետ, որ ըստ իրեն տարիներու փորձառութեամբ աշխատուած
յաստանը փրկուիլ . . .

Սանգարուած ուղեղի մը բարբաջանքն ըլլալէ աւելի
ուրիշ ի՞նչ կրնանք համարիլ Չօպանեանի յօդուածը (եթէ
կարելի է այսպէս անուանել այդ զառանցանքը) : Ան-
պատճառ կ'ամ Չօպանեանն է որ վերջապէս իր յախուռն
երեւակայութիւններուն զոհ երթալով յիմարացած է եւ
բովանդակ հայ ազգը յիմարներու ուղեղ մ'ունի եւ
կը դնէ :

Իր մէկ քանի յօդուածները տարիներ առաջ Անահիթի մէջ
տպագրուած, այս վերջի կարծիքը աւելի կ'ուժովցնեն .

բայց այսքան յանդգնութիւն պէտք է խոստովանիլ՝ յիմար
մը միայն կարող է ունենալ : Իրական որոշման մը գալու
համար մենք կը կարծենք որ բժշկական քննութեան մը
անհրաժեշտ է ենթարկել Չօպանեանի անձը : Իրաւ է թէ
այս մարդու նախկին երկու բարեկամները, սօք. Քօլօլեան
եւ սօք. Երուանդ Մաքսուտեան զինքը խաթիւիք եւ ֆրէթեկ
անուանած են իրենց գրաւոր ու բերանացի յայտնութիւն-
ներով . բայց մենք կը կարծենք որ մասնագէտներու կողմէ
այս տարօրինակ մարդուն ուղեղային կացութիւնը քննել
պէտք է՝ Անահիթի միամիտ ընթերցողները եւ Չօպանեա-
նին ամսական տուող Մանթաշեան, Իւզբաշեան ու Էգնաեան
Աղաները վերջնական համոզման մը բերելու համար . . .

* *

Բայց թողով մէկ կողմ Չօպանեանը, իբր յիմար մը եւ
իր գրածները իբր զառանցանք նկատելը՝ մինչեւ իր յիմա-
րաբոյժներէ քննուիլը, պէտք է ըսենք թէ հայ յեղափոխա-
կաններու համերաշխութեան մենք կը բաղձանք ի բոլոր
սրտէ, կը համակրինք բոլոր վերակազմեալ ընկերներուն .
Ի բաց առեալ դեռաշունչ Արզուեանի թայֆաները . . . Ու
մենք՝ այս հատոր հրատարակողները՝ որ պատկանած ենք՝
ու կը պատկանինք զանազան կուսակցութեանց եւ նոյն
խակ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան՝ միշտ բո-
ղոքած եմք ու կը բողոքենք դէմ եւ զգուսնքով կը դատապար-
տենք անոնց պժգալի արարքները ու այդ անձերու հետ
միանալ առաջարկող Չօպան-մօպաններուն չենք կրնար
ուրիշ անուն տալ բայց եթէ յիմար կամ չարամիտ որ մեղ-
սակից ընել Արզուեան սուլթանաշահ ածէնթին :

Իսկ Չօպանեանի հայ ազգը « Իբր » անուանելուն համար
կարծենք թէ հոս չէ որ պատասխանելու ենք՝ թղթի վրայ,
քանի որ մենք թղթի փառքին ու թղթի յաղթանակին
այնքան կարեւորութիւն չենք տալ եւ կը բաւականանանք
ըսելով որ՝ այդ պարտքը հայ անհատներուն ու գործիչնե-
րուն հայհոյելէն չլիտացած, հիմա բովանդակ հայ ազգին կը
հայհոյէ . . .

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Բ Ա Ռ

Մենք, որ նպատակնիս եղաւ, այս աշխատութեան ձեռք զարկած վայրկեաննիս իսկ, մեր կարողութեանը ներածին չափով, առանց նոյն իսկ կուսակցական, յեղափոխական խնդիրները խառնելու, խօսքերնիս ուղղել բովանդակ հայ ժողովրդին, (անտարբեր հայուն, ինչպէս նաեւ այլ եւ այլ պատճառներով չէզոքացող հայուն, եւ այս կամ այն յեղափոխական կուսակցութեան մասնակցող հայուն), կը վերջացնենք մեր աշխատութիւնը միեւնոյն ուղղութեամբ: Նպատակնիս, եղաւ հայ ազգը, հայ անհատը սթափեցնել կարգ մը անցքերուն հանդէպ, որոնք աղբային եւ անհատական վնասներու շարժառիթ դարձած են եւ դեռ աւելին դառնալու վտանգ կը սպառնան սպազային մէջ՝ եթէ այս անտարբերութիւնը շարունակուի:

Անոնք որ կ'ուզեն հետաքրքրուիլ եւ ուշի ուշով դիտել (եւ անոնք որ այդ չարիքը աղբային նկատելով չեն ուզեր հետաքրքրուիլ ու անտարբեր կը մնան այդ չարեաց հանդէպ եթէ հիասթափուին) պիտի տեսնեն որ այս աղբային նկատուած չարիքը կրնայ բոլոր հայերուն ահ խտիր անձնապէս եւ անհատապէս վնասելու եւ վտանգելու յանդիմանալու ամառը ամառը ամառը մը մէջ:

Այս ըսելով թո՛ղ չկարծուի թէ Հռովմայեցի Պիղատոսին պէս ժողովրդին գալիք վտանգը մատնանշելով մենք այլեւս պարտքերնիս կատարած կը համարենք: Պիղատոս Հռովմայեցի մը եւ օտարական մ'էր, անգիտակ եւ ռաբբիներէ ու փարիսեցիներէ հովուող հրէա ժողովուրդին գատաւորը, մինչդեռ մենք՝ հայ ժողովրդի հարազատ զաւակներ՝ ու անոր ցաւակից, գալիք վտանգը մատնանշելէ յետոյ ո՛չ թէ հայ ժողովրդին պիտի ըսենք « արիւն քո է գլուխ քո » ու պիտի մեկուսանանք, այլ ահ ո՛նց, որոնք հայ բարի ու զօրաղբ ժողովրդի քթին կը խնդան՝ անհարազատ ծրնունդով մը, սեմական կամ թաթարական պատուաստով մը հայ ժողովրդին մէջ ինկած՝ ինչպէս կրնայ պատահիլ թունաւոր սունկերու ծաղկախիտ բուրաստանի մը մէջ բուսնիլը, երբ այդ պարտէզի տէրը մեռած է . . .

« Ազգային գրադարան

NL0197014

